

Hentchak :

Organe Central

DU PARTI

HENTCHAKISTE

ՀԱՆՉԱԿ

Journal Arménien

mensuel

XXI Année

ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՕՐԳԱՆ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԹԻՒՐԲԻԱՆ

Թիւրքիան այժմ ունի իր «Սահմանադրութիւն»ը: Շատերը մինչև վերջ յոռետես մնացին, կարծելով թէ Յուլիս 11-ի ժողովրդային յաղթութիւնը պետական մի հարուածով ի դերե պիտի հանուէր և դարձեալ Հին բռնապետական Թիւրքիան իր կեանքը վերսկսէր:

Որ Թիւրքիան այժմ ունի իր «Սահմանադրութիւն»ը և յոռետեսութիւնը այլևս շարունակ թևատարած չպիտի թագաւորի, ապացոյց դրան, մտածում են, որ «Պարլամէնտ»ը արդէն գումարուած է:

Ուրեմն, լաւատեսների կարծիքով, Նորագոյն Թիւրքիա ստեղծուելու շրջանի մէջն ենք մտել, որովհետև ունինք մի «Սահմանադրութիւն», և «երկրի ներկայացուցիչները» հաւաքուած են միասեղ՝ նոր իրաւակարգ վերստեղծելու համար:

— Բաղաքական խնդիրների մէջ լաւատեսութիւն, յոռետեսութիւն՝ դրանք նշանակութիւն չունին: Հարկաւոր է փաստերը, իրողութիւնները մի առ մի վեր առնել, քննութեան ենթարկել, վերլուծել և պայքարը առաջ տանել: Ո՛չ յոռետես, ո՛չ էլ լաւատես, այլ պայքարող, մաքառող, կռուող, կազմակերպուած ոյժ. այդ պայմանով է միայն որ կարելի է նոր մի բան ունենալ և դիպուած պահանջներին բաւականութիւն տալ:

Սուլթանը հարկադրուեցաւ «Սահմանադրութիւն»ը վերահաստատել. բայց այն «Սահմանադրութիւն»ը որով օժտուած է այժմ Թիւրքիան, որպէս մի երկրի Հիմնական օրէնքների աղբիւր, — բերում է, տալիս է նա ժողովրդին այն բոլոր իրաւունքները, որ կարելի լինի ասել թէ արդարեւ Սահմանադրութիւն ունինք՝ այս բառի իսկական և լայն իմաստով: — Ո՛չ:

Առաջները՝ որպէս բացարձակ իշխանութեան ներկայացուցիչ՝ Սուլթանները երկիրը վարել են այնպէս, ինչպէս որ իրենք են հասկացել: — Օրէնք, կարգ ու կանոն, ամէն ինչ իրենց քմահաճոյքից է կախուած ունեցել. նրանք ո՛չ հաշիւ ունեին տալիք և ո՛չ էլ պատասխանատուութիւն. նրանք ա մ է ն ինչ էին: Երկրի մէջ եղած քաղաքական, տնտեսական ամէն հաստատութիւն իրեն հիմունք ունէր Սուլթանականութիւնը: — Այդպէս էր անցեալների մէջ:

Եկաւ «Կանունի Էսասսի»-ն, «Միդհատեան Սահ-

մանադրութիւնը», ինչպէս ասում է սովորաբար: Արդ՝ նա ի՞նչ է բերում:

Թուրքերէն վերտառութիւնը՝ «Կանունի Էսասսի», աւելի է պարզում իրականութիւնը, քան թէ սահմանադրութիւն եղը:

«Կանունի Էսասսի» ասել է «Հիմնական օրէնք» — այսինքն մէջտեղ են եկել մի որոշեալ սկզբունքներ, որոնք Հիմունք պիտի ծառայեն երկրի քաղաքական և տնտեսական կազմին, և Հետեւաբար ամէն միւս օրէնքները այդ «Հիմնական» օրէնքներից պիտի բխեն:

Բայց այդ «Հիմնական օրէնքները» (Կանունի Էսասսի) կազմուել են առանց ժողովրդի կամքին և նախնական համաձայնութեան:

Սուլթան Համիդը և իր նախորդները մինչև «սահմանադրութեան» սկզբնական թուականը՝ երկիրը կառավարել են այն սկզբունքների և իրաւունքի վրան, որոնք բղխում են թէօկրատիայից (աստուածպետութիւնից): Այդտեղ ո՛չ մի վերահսկողութիւն ժողովրդի կողմից, ո՛չ մի հաշիւ ժողովրդին: Սուլթանները համարուել են բացարձակ տէր, որոնց կամքը եղել է սուրբ և օրէնքի անքննադատելի աղբիւր:

Այն «սահմանադրութիւն»ը, որով երեսուն և երկու տարի առաջ օժտուած է եղել Թիւրքիան և որը Հիմա երկրի պետական կազմի «Հիմնական օրէնքներն» է իր մէջ ամփոփում, — նա չի բերում ճշմարիտ սահմանադրութիւն:

Եւ արդարեւ, ի՞նչ է սահմանադրութիւն. — «Սահմանադրութիւնը մի պայման է, ասում է Լասսալ, որ երրորդով կնքուած է միապետի և ժողովրդի միջև ու դառնում է երկրի Հիմնական օրէնքը»:

Առնենք սահմանադրութիւն եղը Հէնց իր այս սահմանափակ նշանակութեան մէջ, որ ամէնից աւելի կարող է չարմարիլ սահմանադրական միապետական երկրներին:

Եթէ «սահմանադրութիւնը մի պայման է որ կնքուած է ժողովրդի և միապետի միջև», — այդտեղից հասկանալի է, որ արդի «պայմանը» մէջտեղ եկած պիտի լինէր երկու կողմերի համաձայնութեամբ և հաւանութեամբ. այդպէս պիտի լինէր, որ շատ ու քիչ բաւականութիւն տար ժողովրդական պահանջին և սահմանադրական մտքի հասկացողութեանը:

Մինչդեռ այն «պայմանը», որ այսօր երկրի «Հիմ-

նական օրէնքն» է համարուած՝ երևան է եկել կողմերից միայն մէկի համաձայնութեամբ, — ուրիշ խօսքով «պայմանը» միակողմանի է (unilateral), այն ինչ իրօք պիտի լինէր երկկողմնական (bilateral), որպէսզի շատ ու քիչ բաւականութիւն տար բառի իսկական իմաստին :

Եւ երբ պատմականօրէն որոշ է, որ այդ «պայմանը», այդ «սահմանադրութիւնը» մշակուել, խմբագրուել է մի այնպիսի յանձնաժողովից, որ նշանակուած է եղել Սուլթանի կողմից, պարզ է, ուրեմն, որ խմբագրողները ինչ կապերով են կապուած եղել Տիրող Տան և Անձի Հետ, — և այդտեղից այն եզրակացութիւնը միայն կարելի է հանել թէ «Հիմնական օրէնքները» իրենց գոյութեան մէջ դարձեալ եկել են ապահովելու Պահակադղ Տան և նրա ներքին և արտաքին հանգիստը ոչ թէրի շահը և տիրապետութիւնը :

Եւ արդարեւ, ներկայ «սահմանադրութեան» 7-րդ և 9-րդ յօդուածները կասկածանքի նշույլ անգամ չեն թողնում, որ այդ «պայմանը» պարզապէս վերելից եկած մի հրաման է, որ երկրի քաղաքական, տնտեսական գործերը առաջ տարուին այնպէս, ինչպէս որ պահանջում է սուլթանական ոյժը մարմնացնողների շահը :

Մինչև որ ամբողջապէս չջնջուին «Սահմանադրութեան» 7-րդ և 9-րդ յօդուածները, — ճշմարիտ սահմանադրութեան մասին խօսք լինել չի կարող :

Իսկ այդ կլինի այն ժամանակ, երբ միահեծան ժողովուրդը ինքը ասպարէզ կմտնի և իր սեպհական պահանջները մէջտեղ բերելով նրանց շուրջը համաձայնութիւն կայացնել կտայ և վարից իր պայմանը «Վերինին» կթելաղբի, — եթէ սա պահել ուզուի :

Իրաւագիտական տեսակէտով Սուլթանը գծել է Հիմնական օրէնքների մի որոշեալ շրջանակ և ժողովրդին դրել է այդ շրջանակի մէջը. նա այնքան իրաւունքներ է տուել, որքան որ դա ցանկալի և հնարաւոր էր իր շահի տեսակէտից :

Ժողովրդին տուածը միայն խորհրդակցական մի ձայն է, ուրիշ ոչինչ :

Երբ է, որ իսկական սահմանադրութիւն կյառաջանայ, — Այն ժամանակ, երբ միատեղ եկած ժողովրդի լիազօր ներկայացուցիչները իրենք կգծեն Հիմնական օրէնքներ, համապատասխան ժողովրդական շահերին և Պաշտօնական Իշխանութեան ներկայացուցչին «Սուլթանին» կթելաղբեն այդ պայմաններին համաձայնի և լայն աջամ վարուել — այդ ժամանակն է, ահա, որ իրական սահմանադրութիւն տեղի կունենայ, որովհետեւ ժողովուրդը ինքը կորոշի «Վեհապետի» իրաւունքի սահմանները և ինքը կգծի որոշեալ մի շրջանակ, ու «Վեհապետին» կտալի այդ շրջանակի մէջը մնալ և վաշեել միայն այն իրաւունքները, ինչոր ժողովուրդը նրան կտա :

Մինչև ցարդ տիրող եղել է սուլթանական Միա-

հեծանութիւնը, — իրական սահմանադրութեան տիրապետութիւնը կլինի այն ժամանակ, երբ ժողովրդական միահեծանութիւնը կտիրի :

Ժողովուրդը ինքն է, որ օրէնքի աղբււր պիտի նկատուի և ամէն իշխանութիւն նրանից է որ ծագումն պիտի առնէ. — մինչև որ այս սկզբունքը չաղթող չհանդիսանայ և տիրապետող չլինի՝ իրական սահմանադրութեան մասին խօսք լինել չի կարող :

Ներկայ «սահմանադրութեամբ» սուլթանական միահեծանութիւնը դեռ բոլորովին խորտակուած չէ. առանց ժամանակ կորցնելու, որպէսզի թող չարուի սուլթանականութեան ծառաներին որևէ հանգամանքից օգտուելու և իրենց դիրքը էլ աւելի ամրապնդելու, հարկաւոր է օգտուիլ ներկայացած պատեհ առիթից՝ կիսատ-պուատ «Ազգային Ժողովը» Հիմնադրել ժողովի վերածել և այդպիսով ընդհանուր երկրի Հիմնական օրէնքները դնել ժողովրդական միահեծանութեան ըսկզբունքի վրան : Երբ այդ սկզբունքը կիրառութեան կմտնի՝ իր բոլոր արտայայտութեանց մէջ, այն ժամանակ միայն կարելի է ասել որ արդարեւ սահմանադրութիւն կայ և Թիւրքիան Նորագոյն է, իսկ մինչ այդ՝ պայքարը պէտք է շարունակել իր ամէն ձևերի մէջ, որովհետեւ ՏԻՐՈՂ ՈՅԺԵՐԸ դարձեալ իրենց դիրքերի վրան են :

Թ Ի Ի Ր Ք Ի Ա Յ Ո Ւ Մ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԷՍՏԵՆՑՔ

Թիւրքիայի տարածութեան վրայ ծագած քաղաքական խնդիրները կոչուած էին Արեւելեան Խնդիր : Ուրիշ խօսքով՝ Արեւելեան խնդիրը Թիւրքիայի գոյութեան, ոչ-գոյութեան, ո՛ր ձաւը որի՛ն պատկանելու խնդիրն էր :

Մինչև վերջերս, պատմութեան ամբողջ տևողութեան ընթացքում, աւելի քան երեք հարիւր տարի է, որ Արեւելեան Խնդիրը վճռուած էր այն ուղղութեամբ և այն բնաւորութեամբ՝ որպէս թէ Թիւրքիան օրին մէկը անպատճառ պիտի ընկնէր, պիտի զաղարէր գոյութիւն ունենալուց : Եւ այդպէս մտածողներից ամէն մէկը բերում էր իր փաստերը և եզրակացութիւնները : Ու այդ Հիմունքով, պատմութեան ճատակարարած իրողութիւնների համաձայն՝ Թիւրքիայի ժառանգորդներն էին ուղում լինել մի կողմից արաբին պետութիւնները, միւս կողմից՝ բաղկացուցիչ ազգութիւնները : Շատերն էլ առաջարկում էին, ցոյց տալով իրերի արդէն առած ընթացքը, Թիւրքիան պահպանել համաօրրապետութեան (condominium) եղանակով, որով դարձեալ Թիւրքիան իսկական Թիւրքիա լինելուց դադարում էր :

Յուլիոս 11-ից յետոյ մի փոքր շտնչ առան նրանք, որոնք՝ ցանկանում էին ստեղծել մի այնպիսի Թիւրքիա, որ ո՛չ միայն սարէր որպէս պետութիւն, այլ նրա քաղաքական և տնտեսական կազմը լինէր այն տեսակ, որ նա իրաւամբ դառնար Նոր Թիւրքիա, — այսինքն մի պետութիւն, որ ժամանակակից քաղաքակրթութեան շաւղի մէջը մտնէր և այդպիսով ո՛չ բաղկացուցիչ ազգութիւնները անջատման միտու և պատճառ ունենային և ո՛չ էլ արաբին պետութիւնները անկարելի կարգ Թիւրքիան փաստ լռնելով՝

նուաճողականութեան սուրը շարունակ նրա գլխին շողա-
յնէին :

Պատմական այդ թէգերից ո՞րը յաղթող կհանդիսանայ, —
ուրիշ ասացածով՝ Արեւելեան Խնդիրը այսուհետեւ էլ
կընթանայ առաջումն ձեռով, թէ՛ նոր այն ճանապարհով,
որ գծուած է Յուլիս 11-ից յետոյ : Սա է այն պրօբլէմը
(խնդիրը), որ պրօբլէմ է կեանքի առաջ :

Նրանք՝ որոնք ժխտում են նուաճողականութեան քաղաքա-
կանութիւնը, որպէս բարբարոսական իրաւունքի մի մնացորդ,
նրանք՝ որոնք թշնամի են տիրապետողի և տիրապետուողի
քաղաքակրթութեանը, որոնք չեն ցանկանալ եւրոպական
արիւնիկի կապիտալիզմի ճանապարհով շահագործութեան
առարկան տեսնել ծարղկային նոր զանգուածներ էլ և որոնք
կցանկանալին, որ Թիւրքիայի բազմաթիւ ազգութիւն-
ներն էլ իրենց սեպհական գոյութիւնը ունենալին, — մարդ-
կութեան մի բաւականին ստուար ծախ վերածնունդը փա-
փաքող բոլոր այդ ծարղիկը՝ անվերապահ և անկեղծ սրտով
պիտի փափաքին, որ Արեւելեան խնդիրը վերջնականապէս
վճռուէր իր երկրորդ՝ նորագոյն ձևովը, այն է՝ Թիւրքիան
գոյութիւն ունենար, որպէս պետութիւն, բայց որպէս
նորագոյն պետութիւն : Թիւրքիայի նորագոյն պետութիւն
դառնալով է, որ թէ՛ Արեւելեան Խնդիրը իր վերջնական
բաւարար վճիռը կտանար և թէ՛ Եւրոպան ընդհանուր
բոցավառումի ճղճաւանջից կազատուէր :

Բայց դեռ իդէալը, փափաքները նշանակութիւն,
ո՞չինչ նշանակութիւն չունին : Քաղաքական աշխարհի մէջ
շատ իդէալ, շատ փափաքներ են եղել, որոնք ինչքան էլ որ
իրաւացի և ցանկալի, բայց նրանք իրականութիւն չեն դու-
րձել և մնացել են լոկ անցեալի յիշատակներ :

Որպէսզի իրերը ընթանան նոր և ցանկալի եղանակով,
ամենամեծ և վճռական դեր ունի խաղալիք օսմանեան պե-
տութեան մէջ եղող թուրք տարրը, վերջին և գերակշիւ
խօսքը նրանն է. նրան կմնայ նոր Թիւրքիա ստեղծելու առա-
ջին խօսքը և առաջին գործը :

Բազմաթիւ ազգութիւնների, ճանապարհապէս հայ ժո-
ղովրդի, ցանկութիւնները և պահանջները ո՞չ միայն ամենա-
փոքր չափով անգամ հակառակ չեն նոր Թիւրքիա ստեղ-
ծուելուն, այլ՝ ընդհակառակը, ամենամեծ ոյժն են բերում
նորը յառաջացնելու ընդհանրական գործի մէջ :

Այս ընդհանուր խորհրդածութիւնից յետոյ՝ անցնենք
ճանապարհներին :

ԹԻՒՐԿԻԱՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Ոչ ոքի համար գաղանիք չէ, որ մի քանի պետութիւններ,
իրենց շահի տեսակէտով, չեն ցանկանում որ Թիւրքիան առհ-
ճանապարհով երկիր դառնայ, որովհետեւ սահմանադրութեան
մէջ նրանք տեսնում են մի ընթերցող, որ ժամանակին կարող է
մեծանալ, բարգաւաճիլ և որոշ պտուղներ տալ : Մի գործը,
ամբապնդում, ներքին խռովութիւններից զերծ Թիւրքիա
ցանկալի չէր, ճանապարհապէս, բնապետական և նուաճողա-
կան բնազդներով տոգորուած Ռուսիայի համար : Քանի կայ
բռնապետական Ռուսաստան, նա Թիւրքիայի անկումը, նրա
յօշոտումը, թուլութիւնը, ներքին երկպառակութիւնների
թաղթ դառնալը իրեն արտաքին քաղաքականութեան հաւա-
տածքը պիտի համարի : Այս կողմից պատմութիւնը մեզ
կտակածի նշոյլ անգամ չի թողել : Բայց թողնենք անցեալը :

Որ բռնապետական Ռուսիան այժմ, այս րոպէիս,
առամներ է կրճատում Թիւրքիայի դէմ, տանք մի փոքրիկ
միջադէպի պատմութիւնը : Սահմանադրութիւնը՝ հապիւ
հռչակուած՝ որպէսզի թրքական բնակչիւնն ոյժ տաւած և
շուտափոյթ կերպով աճն առաջ բերած լինէր, Մոսկովեան
պիւսակագէտները իրենց տրամադրութեան տակն էին առել

5-6000 Թրքեր, որոնց յարձակել պիտի տային Հայաստանի
հարաւարեւելեան (պլսաւորապէս վաստակուած) ծախ մէջ
բնակեալ հայերի վրայ . և դրանով՝ որպէսզի մի կողմից
Հայաստանը առանց Հայի ունենալու իր քաղաքականութեանը
ձօնենար, միւս կողմից՝ հայկական կոտորածներով՝ ընդհանուր
բնակչիւնի առաւել նշանաբանը ստեղծած լինէր և այդպիսով
իր մարիալէական դերը խաղար : Բարբարոսաբար՝ Վովլասի
Հնչակեան բնկերները ժամանակին այդ սաղաթէական խաղի
պատրաստութեան ծրագիրը երևան բերին և այդ օրերը
Կ. Պոլսում եղող Հնչակեան լիազօրները կարող եղան ամէն
ինչ ի դերն հանել, շնորհիւ իրենց Թուրք և Քուրդ ընկեր-
բարեկամների : Սա մի փոքրիկ օրինակ է, բայց ցոյց է
աւելի, թէ այդ բռնապետութիւնը ինչ վաքազ բնազդնե-
րով է առաջնորդուած դէպի նորագոյն Թիւրքիան :

Մի ուրիշ օրինակ :

Կ. Պոլսի, նաև նստած Իստիւստար էլնը գնում Մի քանի
ռուսախոս Թուրքեր շրջապատած էին մէկին՝ պաշտօնական
աֆէն յարգանք տալով : Խօսակցութեան առարկան էր Թիւր-
քիայի ներկայ կացութիւնը : Ձեր, Թուրքերիդ, շահը կպահանջի
որ այս երկրի մէջ Բաշառակապետութիւնը լիազօրի,
միայն այդ բեմիւն է, որ կարող է ձեզ թուրքերիդ գերա-
կշիւ դեր տալ և տիրապետող դերի մէջ պահել : Սահմա-
նադրութիւնը ձեր տունը պիտի քանդի, որովհետեւ նրա
միջոցով տիրապետութեան առանցքը կարող է փոխուիլ, և
այդ նրա համար, որ քրիստոնեայ ազգութիւնները աւելի
զարգացած են, քան թէ դուք : Եւ դրա հետ միասին՝ դուք
ձեր երկրի մէջ ունիք մի այնպիսի անհանգիստ, ապակիւնդ
տարր, որպիսին է հայը : որ քանդելը, հարթ-հաւատարե-
ցնելը իրեն վրան է առել թէ՛ ձեր և թէ՛ ձեր երկրի մէջ. դուք
նրանց յառաջադիմութեան ո՞չ մի պայման չպիտի տաք, իսկ
այդ կարելի է միայն Բացարձակապետական բեմիւնով և ո՞չ
թէ սահմանադրական . . . — Մենք յետոյ լծացանք, որ այդ
“մէկը” ռուսաց դեսպանատան “ազգայնիկներից”ն էր : Ինչ և
կցէ : Համեմատութեան դրեք այդ յեղուն 1833-ի և մայիս
11-ի ծրագրի սովոր աքոյալուած Լօբանովի և Նմանների
քաղաքականութեան հետ, կտեսնէք որ ամէն ինչ նոյնն էր
է և մէկը միւսի անընդհատ շարունակութիւնը : Իսկ թէ
Պոլսոյ մէջ ռուսական ո՞րքան լրտեսներ և պրօֆօկաօրեն-
կան, որոնք ամէն ջանք թափում են բնակչիւնի օր առաջ
գլուխ բարձրացնելուն և տիրապետող հանդիսանալուն, — դա
գաղանիք չէ ոչ ոքի համար : Յոյն նացիօնալիստները այդ
ժամին շատ բան կարող են ասել . . .

Բռնապետական Ռուսիան, ուրեմն, ո՞չ միայն չպիտի
ցանկանայ, այլ մինչև վերջ թշնամի պիտի մնայ վերածնունդ
և ամբապնդուել ուղող նոր Թիւրքիային : Ռուսական նացիո-
նալիստ-բուրժուազական և պաշտօնական լրագրերի կեղծ ու
պատիւր բարեացական յայտարարութիւններին ո՞չ մի արժէք
չպիտի տալ, — այդտեղ անկեղծութեան շիւղ անդամ չկայ :

Օսմանեան պետութեան վերանորոգութիւնը ուղղվելը,
ուրեմն, ամէն զգուշութիւն ձեռք պիտի առնեն, որպէսզի
ռուսական թակարդների մէջը չձգեն երկրի բախտը :

Բայց չթաղցնենք իրողութիւնը, այն՝ որ Թիւրքիայի մէջ
առաջմ տախտակածածի տակ գործող բնակչիօնները իրենց
յայտնադիմ յաջողութեանը համար մեծ յոյս ունին դրած
ռուսական այդ ջանքերի վրան . նրանք այդ դէպքում ռու-
սական դաշնակիցներ են հանդիսանում :

Թիւրքիայի համար՝ բռնապետական Ռուսիան, ուրեմն,
մի ընդդէմ չէ : Բնակչիօնները ցանկանալով կցանկանան
որ այդ ամպը օր առաջ պայթէր :

Եթէ Ռուս Բռնապետութեան ներքին կացութիւնը և
եղանակները դրսեւորելը այժմ իրեն թոյլ չի տալիս աւելի
յանդուգի և վճռական քայլեր անելու, — ասել չէ թէ նա

Թիւրքիայի բարեկամն է և իր դարևոր ձգտումներից ձեռք է վերցրել :

Աչքներս դարձնենք Բալքանները . — այդ կողմից էլ արտաքին դժուարութիւնները դուրս են բարձրացրել : Բայց անցրեքից ի ծառայ տեղեկութիւն ունեցողների համար նոր ո՛չինչ չկայ : Իրականօրէն Բուլղարիան արդէն Թիւրքիայի մասը չէր կազմում, ո՛չ էլ Կրեաէն, այդ մասին առանձին իրարանցումի ընկնելու հարկ չկայ : Թէև բռնապետական Թիւրքիայի կողմնակիցները այդ իրողութիւնը չախտի դադարեն շահագործելուց՝ յօգուտ նախկին ըէմիւրի և նրա պաշտպանների կորովամտութեանը :

Բօսնիայի և Հերցեգովինայի հազիւ դեռ ապստամբութիւնը ծագած էրբ առաջին անգամ Ռուսիան և Աստորիան պաշտօնական կերպով մտքերի փոխանակութիւն ունեցան (1877, յունուար-ապրիլ), ռուսական զեւանագիտութիւնը ընդունեց, որ Բալքանների խնդիրը ինչ տեսակ էլ որ վճռուելու լինէր, յամենայն դէպս Բօսնիան և Հերցեգովինան Աստորիային պիտի անցնէին : Այն՝ ինչ որ երեսուն և մէկ տարի առաջ ռուս զեւանագիտութիւնը fait accompli-ի կարգն էր անցնել տուել, ըստ երևոյթին դարձանալի պիտի թուէր, որ նա այժմս չի ուզում որ Աստորիան տէրը լինէր այն երկրներին, որոնց համար ինքը բացարձակ հաճութիւն էր տուել շատ կանուխէն : — Սերբիան, Մօնթենէգրօն ասպարէզ են ուզում մտնել, բայց դա առանց բռնապետական Ռուսիայի թերադրութեանը և համաձայնութեանը չի կարող լինել, — պատմական փաստերը յետագային այդ կէտերը աւելի լաւ կ'պարզաբանեն : Այդ խնդիրների աստուած Բօսնիան և Հերցեգովինան Աստորիային անցնելը չէ, բռնապետական Ռուսիան դա միջոցներից մէկն է համարում կուժն ու կուլան «ասհմանադրական Թիւրքիայի» գլխին կոտրել տալու և պէտք եղած պատասանները իրեն համար էլ փրցնելու, — այլտեղ խօսում է փոխարինութեան քաղաքականութիւնը :

Թուրք թերթերից մէկը միամտութիւն էր ունեցել յայտարարելու, որ Ռուսիան և Թիւրքիան դաշնակցէին ընդդէմ Աստորիայի . — սա մանկական մի իզմ է, որի արտայայտիչը դեռ աշխարհից տեղեկութիւն չունի : — Աւելի քան մէկ դար է, որ Աստորիան և Ռուսիան իրարու հետ չեն պատերազմել. եղել է յոպէսներ, երբ երկու կողմերը ամենայն կատարութեամբ պատրաստուել են իրարու վրայ յարձակուելու, բայց անմիջապէս համաձայնել, իրենց փոխադարձ զործերը կարգապրել, հասկացողութեան են եկել՝ ի հաշիւ Թիւրքիայի : Նրանք իրարու դէմ առամ են կրճատցրել, դա ուղիղ է, բայց առամների այդ կրճատումը խելոյն դադար է տուել, երբ ընդհանուր կարգադրութեան հարցը սեղանի վրան է եկել և երկու կողմերի պիտոճառների առաջը դրուել : Բաղաքական դաշնակցութիւնները անցողակի բնաւորութիւն կրող խնդիրներից չեն յառաջանում, այլ դաշնակցիլ ուզող երկրների մնայուն իրողութիւնների պահանջից : Խաղաղական ուղիւնաւորից յետ մղուող բռնապետական Ռուսիան իր դաշնակիցը չախտի գտնէր Թիւրքիայի մէջ : . . . բացի դրանից, Ռուսիան կուտի Աստորիայի՞ դէմ, և ի՞նչ շահի, — Գօլիցիան, բայց նա մինչև կոկորդը յագեցած է ռուսական Լեհաստանից, ուր մնաց որ անմարտելի մէկ նոր պոտտալ էլ աւելացնէր :

Դարգանեկի դռների բացուիլը անմիջապէս խնդրի առարկայ անող Ռուսիան շատ մեծ բարեկամ չէր կարող նկատուիլ նոր Թիւրքիային, քանի զիւնք թէ քաղաքակրթութիւնը տարածելու տրամադրութիւնից չէր, որ այդ քայլը արաւ, ուրիշ է թէ ցանկացած պատառին հասնել չկարողացաւ :

Աստորիական վերջին «յառաջխաղացումը» շատերին ասել տուեց, որ այսօրուայ Ռուսիան նախաձեռնութիւն ստանձնէր և Բալքանեան դաշնակցութիւնը առաջ բերէր՝

բաղկացած Թիւրքիայից, Բուլղարիայից, Սերբիայից և Մօնթենէգրօյից :

Բալքանեան Դաշնակցութիւնը իրերի ընթացքի մէջն է, նա մի օր կ'աչ, բայց միամտութիւն կլինէր ենթադրելու թէ պատմական մի այդպիսի իրողութիւն առաջ կ'արող է դալ լով ցեղայնութեան միտումներից զրոյւած : Ռուսիան այժմս ո՛չ թէ այդպիսի մի բաղկացութեան չի ձգտիլ, այլ նա հակառակորդ կ'մնայ :

Ներակացութիւն. բռնապետական Ռուսիան նորագոյն Թիւրքիայի բարեկամը չէ, արտաքին այն բոլոր դժուարութիւնները, որ մի բոպէ կուտակուեցան «Սահմանադրական Թիւրքիոյ» հորիզոնի վրայ, այդ բոլորի մէջ կար, անկասկած, Ռուսիայի մասը և նրա միակ ցանկութիւնն էր, և է, թոյլ չտալ որ «Սահմանադրութիւնը» արձաններ առնի և նորագոյն Թիւրքիա տեղծուի : Ուրիշ է թէ նա ճանապարհի կէտին մնաց, շնորհիւ Անգլիայի և Ֆրանսիայի, ու անկարող եղաւ Եւրոպան «սրտ և հրոյ ճարակ» դարձնել, ինչպէս յայտնեց Փրանսիական նախարար Պիքարը :

Նոր Թիւրքիա ստեղծել ուզող ոյժերը աչքները շարունակ դէպի բռնապետական Ռուսիան դարձրած պիտի ունենան, այն համոզումով, որ այնտեղից միայն վտանգ կ'արող է դալ : Նրա բարեկամական արտայայտութիւններին ո՛չ մի արժէք չախտի տալ, որովհետեւ դրանք բոլորը միջոցներ են իր քաղաքական հեռաւոր նպատակներին հասնելու համար :

Ռուսիայից յետոյ վերջին աստիճանի զգոյշ պիտի լինել Գերմանիայից՝ «կալցերական» Գերմանիայից : Եթէ գերմանական գիտութիւնը ընդհանուր հիացմունքի պատճառ է տուել, «կալցերական» Գերմանիան, ընդհակառակը, նուրկանքի հասցնող ստեղծութեան առարկայ է դարձել : Եւ արդարեւ, թուրք ո՛չ մի շրջանի մէջ մենք չհանդիպեցանք շատ ու քիչ խելքը գլխին եղող մի անհատի, որ ատելով չառէր «կալիտալիստական» Գերմանիան : Թուրք էսնաֆը, գիւղացին, ինտելլիգէնտը, զինուորականը . . . «Ալմանիայ» ին իրենց՝ այսինքն օսմանեան պետութեան և նրա մէջ պարունակուող ժողովրդների կործանող և համայնակուլ թշնամին են համարում : Թիւրքիայի բաղկացուցիչ տարրերի՝ հակապատմական է : Մի ներքին բնաղղ ամբողջ ազգաբնակչութեան հակառակութեան մէջ է դրել «Ալմանիայ» ի հետ : Գերմանիան ուղղակի ատուած է : Եւ այդ բոլորը ունի իր խորը պատճառները, որի մէջ այստեղ մտնելը մեր նպատակից հեռու է :

Բայց սրտի մեծ յուզումով չենք կարող չլիշել այն «յառադրութիւնը» որ տեղի է ունեցել գերմանական կապիտալիստների և սուլթանական Հին ուէմիւր վարող ոյժերի միջև : Պետական մի կարգ թեւաբանութիւններով որոշուել է մամուտը կերպով դիւրութիւններ տալ «գերմանական ապրանքների» ծաւալուելուն : Վարկով՝ ածանաղին, դիւրամատչելի ապրանքներ են առաջարկուել հայ վաճառականներին, սրանց այն յոյսը տալով՝ թէ ուզած ժամանակին կ'արող են փոխարժէքը տալ . — բայց դեռ նայն իսկ սովորական պայմանաժամը չլրացած, սուլթանական կառավարութեան բացայայտ մեղսակցութեամբ, հայերից պահանջուել են անմիջապէս հատուցանել իրենց պարտքերը, թէև վարկով տրուած ապրանքները դեռ դիզուած մնացած են եղել : Հետևանքը այն է եղել, որ շատ հոյ վաճառականներ այս տեսակ արուեստական կերպով անանկացրել են և շատերին էլ շուկայի վրայ վարկաբեկ արել : Կապիտալիստական և սուլթանական այդ խաղերի թագուն նպատակն է եղել՝ ասպարէզից մի անգամից դուրս քշել հայ վաճառականութիւնը, այնպէս, ինչպէս որ երբեմն Համիդը իր պալատից արձակեց բոլոր հայ սպասաւորներին :

Լսել էինք գերմանական Կայզեր "կաշառուիլը" Հայոց դէմ 1), բայց չէինք կարող ենթադրել անգամ, որ մի պետութեան արտաքին դիւանագիտութիւն ընդունակ կարող էր լինել այդ աստիճանի վար իջնել մի "հարածուած" ազգի վաճառական դասակարգին սպառնալու քայքայելու համար:

Այսպէս թէ այնպէս՝ թուրք բոլոր ժողովրդից Գերմանիան ասուում է. ի հարկէ այդպէս չեն այն պալատականները, որոնք երբեմն այդ "աղբիւրից" հազարներ էին ստանում, իրենց տեղերը հանգիստ նստած, բայց Թիւրքիայի այս ու այն ծասերը և պետական եկամուտները վաճառքի հանելով:

Նորագոյն Թիւրքիա ստեղծել ուզող ոյժերը անպատճառ իրենց մէկ աչքն էլ պիտի դարձնեն դէպի Գերմանիա, դէպի այդ գերազանցօրէն շահաճող և գծուծ երկիրը — մեր խօսքը միշտ պաշտօնական Գերմանիայի և Գերմանացիների մասին է — որ ամէն լարերի յետևից ընկնում է, որպէսզի Թիւրքիայից ծծի, ինչ և ինչքան որ կարող է: Գերմանիայի ընդհանուր միտումն է Թիւրքիան որքան կարելի է անսեսապէս տիրապետել, տեղական ժողովրդի շահերին ամենափոքր անգամ ուշադրութիւն չդարձնելով: Գերմանական բոլոր ձեռնարկներից ժողովուրդը, առանց ազգայնական խտրութեան, բոլորն էլ դժգոհ են:

Քանի որ Գերմանիան այսօր ուզում է Թիւրքիայի նկատմամբ իրականացնել համագերմանականների ընդհանուր ձրգտումները, որ երևան է եկել Փրանկֆուրդի (1848) Պարլամենտից յետոյ, բնականաբար այդպիսի միտումներ տաճող երկրի դիւանագիտութիւնը իսկական և անկեղծ բարեկամ չի կարող լինել Նորագոյն Թիւրքիային, քանի որ նրան աւելի ձեռնառու էր Հին Թիւրքիա՝ ծծելու և բեկորներ ձեռք բերելու համար:

Այլևս պատմական ո՛չ մի արժէք չունի Բիսմարկի այն խօսքը, թէ "Ամբողջ Արևելեան Խնդիրը Պոմերանցի իմ մէկ զինուորի ոսկրին չարժենայ": Թէև ո՛չ Պոմերանցի, ո՛չ Պրուսիացի և ո՛չ էլ Գերմանացի մի զինուորի կամ ամբողջ բանակների ոսկորը մինչև ցարդ ո՛չ մի արժէք չի ունեցել մանր և հարստահարուած ազգութիւնների ազատագրութեան տեսակէտից, ինչպիսի արժէք որ ունեցել է Փրանսիացի և Անգլիացի զինուորների ոսկորը, — այնուամենայնիւ Հինա խնդիրները այնպիսի կերպարանք և ուղղութիւն են առել, որ Արևելեան Խնդրի համար Գերմանիան պատրաստ է տալու իր շատ Պոմերանցի զինուորների ոսկորները:

Համագերմանականներին մի կողմ թողնելով, ոչ ոքի համար

1) Հայկական կոտորածների ժամանակ Սուլթան Համիդը իր սիրելիներից և մտերիմներից մի քանիսին Եւրոպա էր ուղարկել ծածուկը կաշառելու և թոյլ չտալու որ կոտորածներին արձագանք տան: Այդպէս էլ եղաւ: Փրանսիական լրագիրների մէծ մասը՝ թափուած սակիների շնորհիւ՝ "գաւաղութեան լուծիւնը" կաղնակերպեց, ինչպէս որ բնութոյշեց պր. Վանդալը. Հազիւ մի քանի անկախ թերթեր էին մնացել, որոնք շատ ու քիչ զբաղւում էին Հայկական կոտորածներով և տալիս էին տեղի ունեցած վայրագութիւնների նկարագրութիւնը: Այդպիսի թերթերից մէկն էր ահա, Intransigent-ը, որ այդ ժամանակ լոյս էր տեսնում պր. Ռօշֆորի խմբագրութեամբ: Սուլթանի մտերիմներից մէկը, որի անունը չենք յիշում, Մեքլոն խանի միջնորդութեամբ, ներկայանում է Ռօշֆորին խնդրելու, որ իր "արշաւանքը" դադարեցնի:

Սուլթանի պատուիրակին պարզապէս մի "խմբի" տեղ դնելով՝ Ռօշֆորը ըստ երևույթին յօժարութիւն է ցոյց տալիս լռելու, եթէ միայն իրեն էլ արժանաւոր վարձատրութիւն տան:

— Ինչքան կուգէիք, հարցնում է պատուիրակը:

— Բայց իմ արժանիքս գնահատելու համար՝ ես նախ կուգէի գիտնալ թէ ուրիշներին ի՞նչքան էք տուել: Մինչև

ծածուկ չէ և ո՛չ էլ փաստի պակաս: Հատուաբար համար այն, որ Աստուրիայի Բալքանեան քաղաքականութիւնը վարողը կայսերական Գերմանիան է, քաղաքական ամէն գործառնութիւնները նրա ղեկավարութեամբ են կատարւում: Եթէ Աստուրիայի արտաքին քաղաքականութիւնը Թիւրքիայի նկատմամբ տարածականութեան (extention) բնութրութիւն ունի և այդ քաղաքականութեան մղիչ ոյժը և պաշտպանը Գերմանիան է, — ի հարկին Պոմերանցի զինուորի ոսկրով — ասել է թէ նա Նորագոյն Թիւրքիայի այնպիսի բարեկամը չի կարող լինել, որ խիսն են Անգլիան և Ֆրանսիան:

Ռուսիան, Աստուրիան և Գերմանիան, որոնք դրականօրէն վարում են Բալքանեան փոքր պետութիւնների արտաքին ասուած քաղաքականութիւնը — իրական բարեկամներ չեն Նոր Թիւրքիային, և Հէնց այդ տեսակէտով նրանց բոլորին մի գծի վրայ պիտի դնել և ըստ այնմ վարուիլ:

Թրքական բէակցիւնները եթէ մի օր հնարաւորութիւն ունենան պետական հարուած յառաջ բերելու, անշուշտ նրանք աչքի առաջ կուենան այդ երեք պետութիւնների արտաքին քաղաքականութիւնը և նրանից էլ կօղտուին, քանի որ արտաքին բարդութիւնները միշտ կարող են իրենց հակահարուածը ունենալ ներքին խնդիրների վրայ: Ուստի Նորագոյն Թիւրքիայի ուժերը շարունակ զգուշաւոր դիրք պիտի բռնեն դէպի արտաքին խնդիրները: Այդ տեսակէտով բարդութիւնների տեղի կարող է տալ և "Պարսկական Խնդիրը": Մի ժամանակ Ատրպատականը գրաւելու խօսք կար և բաւականին էլ ժողովրդականութիւն ստացաւ զինուորական այդ մարզանք կատարելը: Երիտասարդ թուրքերից շատերը իրենց սպասածից աւելի ծօտիկ էին տեսնում համիդադական անուրջի իրականացումը: Բարեբախտաբար՝ սուլթանամիտ այդ խարդաւանքը շատ առաջ գնալ չկարողացաւ և լրջութիւնը առաջմ յաղթող հանդիսացաւ: Դա էլ մի մուծ կէտ է, որ կախուած է "Նորագոյն Թիւրքիայի" ի վրան:

Յամենայն դէպս՝ Թիւրքիայի արտաքին քաղաքականութիւնը այս օրերուսն պիտի լինի խաղաղութիւն ամէն գնով: Հակառակ դէպքում ամէն ինչ տակն ու վրայ կլինի և 1876-ի անցքերը կվերակրկնուին ու դրանով Թիւրքիան մի նոր անդունդի առաջ կկանգնի:

ՆԵՐՔԻՆ ԿԸՅՈՒԹԻՒՆԸ

Թրքական սահմանը ոտք կոխելուն պէս՝ երկրի անկաղծ, անկերպարան վիճակը մէկէն աչքի է ընկնում: Ո՛չ միայն

որ ուրիշների չափը չիմանամ, ես իմա չեմ կարող ասել, պատասխանում է Ռօշֆորը:

Ու միամիտ պատուիրակը սկսում է մի առ մի թուել եւրոպական, մասնաւորապէս Փրանսիական այն լրագրերի և անձերի անունները, որոնք Սուլթանից կաշառք են վերցրել, Հայկական կոտորածների առթիւ: Ի թիւս այլոց՝ ասում է որ Գերմանական կայսեր արուած է եղել 6 միլիոն ֆրանկ:

Ռօշֆորը իրեն պէտք եղածը լսելուց յետոյ, ասում է որ վաղը գայ և ինքը՝ "իր զինը" կասի: Հետեւալ օրը այդ իրողութիւնը անվախ նայի՞սնալիստ-չեղափոխականը հրապարակ դրեց իր թերթի մէջ:

Այս իրողութիւնը մեզ պատմել է ինքը անձամբ պր. Ռօշֆորը:

Մեր այն հարցին՝ թէ Մեքլոն խանը իր կողմից արդեօք խնդրեց որ ինքը լռի և հոյսը մասին չգրի, — Ռօշֆորը պատասխանեց, որ Մեքլոն խանը խնդրեց միայն ընդունիլ և մի կերպ ճանապարհ դնել, որովհետև Պօլսից իրեն խնդրւած է այդ մասին:

Դժբախտաբար Intransigent-ի այդ թուերը ձեռքի տակ չունինք, որպէսզի ուղարկուած պատուիրակի փաշայի անունը ուղղակի տույնը՝ միւս ճանրամասնութիւնների հետ միասին:

ահագին տարածութեամբ ամայի, անմարդաբնակ վայրեր աչքիդ առաջն են փռուած, այլ ճարդ իր զայրոյթը չի կարողանում զսպել, երբ տեսնում է թշուառութեան բացարձակ թագաւորութիւնը ծի աշխարհի երկրում, ուր բնական հարստութիւնը իր բարձրագոյն աստիճանի վրան է գտնուած: Այդ հերթը չէ, — ամէն քայլափոխիդ այն համոզումն էս կայացնում, որ երկրի կառավարութիւնը, պաշտօնէութիւնը բաւի բուն նշանակութեամբ կազմակերպուած է ծիմիայն ժողովրդին կողմնակցութեամբ և կեդրեցիկ համար:

Միայն կառավարութիւնը չէ, որ կարծես թէ յատուկէն այդ միտքին է ստանձնած եղել, այլ նոյնը ո՛չ նուազ չափով ու եռանդով գործել են նրանք, որոնք, սակայն, եւրոպական քաղաքակրթութեան անուանի են, որպէս թէ, այնտեղ մուտք գտել: Կապիտալիստական եւրոպայի ծայրագին նորէն անխիղճ շահագործումը ո՛չ ծի տեղ այնքան ցայտուն կերպով ծի անգամայն աչքի չի գործում, որքան Թիւրքիայում: Ժամանակին եւրոպական հասարակական գործիչները և քաղաքագէտները սովորութիւն ունէին տեսնել թէ Թիւրքերը եւրոպայի մէջ բանական աւագակներ են: Նոյնը տեսլի մեծ իրաւունքով այսօր կարելի է տեսնել կապիտալիստ եւրոպայի ներքին, — այն թէ՛ Թիւրքիայի մէջ անտեսական շահագործութեամբ պարսպող եւրոպացիները ո՛չ այլ ինչ են, եթէ ո՛չ աւագակներ, որոնք իրենց պետութեան ոյժին վրայ յենած՝ մինչև ոսկորը ծծում են տեղական աղքատակալութեան և կենսունակութեան տարրերը: «Բէթին» ուղղակի կազմակերպուած ծի աւագակութիւն է: Եւրոպական քաղաքակրթութեան հաստատութեան այդ ներմուծումից ի վեր Թիւրքիայի մէջ մօտ 82,000 մարդ է սպանուել շահագործողների իրաւունքը պաշտպանելու համար:

«Հիւրիէթ» ի այս օրերում՝ հայ և թիւրք գիւղացիները անտեսական հողի վրայ անմիջապէս իրենց շահերի նշանակութիւնը տեսնելով, ծի առանձին եղբայրակցութեամբ, ազատ համարձակ, երկաթուղիների կայարաններում սլուալով ծախում էին իրենց «թիւթիւնը», համոզուած լինելով, որ «Հիւրիէթ» չլիտի համբերէր, որ եւրոպական այդ շահագործումը յարատւէր և իրենց արիւն-քրտինքի արտադրածը ուղղակի յափշտակութեան ենթարկուէր, Միւսլուտի մշակութեամբ պարսպող գիւղական տարրը, առանց ազգի խորութեան, բաւականին բարեկեցիկ վիճակ կունենար, եթէ «Բէթին» շահագործումը վերանար, որովհետև ահագին տարածութեամբ շրջաններ և հարիւր հազարաւոր բնակիչներ կան, որ միմիայն «թիւթիւն» ի արտադրութեամբ են պարսպում, մինչդեռ իրենց աշխատանքի արդիւնքը ուղղակի խլում է ամենաշնչին գնով:

Դիւղական ճշակները, օրավարձով աշխատողների, ինչպէս և անհող ու սակաւահող գիւղացիների թիւը կարծուածից աւելի շատ է մինչդեռ ահագին տարածութեամբ հողեր սեպհականութիւն են զանազան բէկերի, աղաների, փաշաների, որոնք ո՛չ միայն իրենց սեպհականութիւնը չեն ճշակում, այլ հազիւ լսել են իրենց հողերի մասին:

Դրա վրայ աւելացնելով կառավարական տուրքերի խտութիւնը, տեղական զօրաւորների կեդրումը, հողագործութեան նահապետական ձևի ճշակումը և ճանապարհների բացակայութիւնը՝ անապահովութեան հետ միացած, — հասկանալի կլինի այն աղէկաբաշտ զրուցիւնը որ ունի գիւղացին Թիւրքիայի մէջ:

Երբեմն մեր հակառակորդները ծի առանձին հպարտութեամբ մեզ հարց էին առաջարկում թէ կա՞յ արդեօք Թիւրքիայի մէջ ծի վայր, որ շատ ու քիչ նմանութիւն բերէր Բաղդադին կամ Բաթումին: Նրանք, առանց միջավայրը ուսումնասիրած լինելու, այն համոզումն էին կայացրել թէ Թիւրքիայի մէջ պիտի օրհնարէր, գործարանական բանուորի նմոյշ անգամ չկայ:

Այդպէս մտածողները կարող են երթալ նիւմիլիոյ շրջանը, և միայն այնտեղ կարող են գտնել աւելի մեծ թուով զօր-ճարանական բանուորներ, քան Բաթումի մէջ. էլ չենք խօսում միւս վայրերի մասին, ուր պիտի տարիաւոր կայ և գոյութիւն ունի եւրոպական հասկացողութեամբ:

Տնտեսական հողի վրայ, — ծի կողմ թողած քաղաքականը — եւրոպացիների ունեցած «կապիտալիստիզմները» ահագին մեծ առաւելութիւններ են տալիս եւրոպացիներին, ի վնաս տեղական արտադրողներին. անհասարակութեան ծի մեծ աղբիւր են «կապիտալիստիզմները», քանի որ եւրոպացին ազատ ձեռք ունի աշխուղ, ուր տեղացին, առանց ազգի խորութեան, արդէն կաշկանդուած է:

Աչքի առաջ ունենալով Թիւրքիայի ներքին տնտեսական կացութիւնը, այլև նրա երեւոյթական վիճակը և պարագրի այն հսկայ շեղքը, որի տակ ինքը մտել է, բնապետութեան արև-թալանի շնորհիւ, — դա էլ ծի զօրաւոր փաստ է, որ նոր Թիւրքիա ուղղիները անպատճառ պիտի ցանկանան որ խաղաղութիւնը տիրի, որպէսզի երկրի արտադրող ուժերը զարգանան և աճին ու այդ կերպով նպաստեն նորագոյնի ստեղծուելուն:

Արտայայտուած խանդավառութիւնները, ժողովրդային զղիւխէ տեսարանների կրկնութիւնները որքան որ լաւ նշան, բայց դեռ հիմնական չեն: Բաղկացուցիչ ժողովրդները միջև մտքի, զգացմունքի ներդաշնակութիւն գեռ չի տեսնում զիտակցական հողի վրայ: Ուստի դա էլ ծի մեծ պատճառ է, որ Թիւրքիան անպայման պիտի աշխատի խաղաղ և անվեր-դով շրջանի մէջ վարել իր կեանքը:

ԺՈՂՈՎՈՐԻՐԷ

Թիւրքիայի մէջ ապրող բոլոր ժողովուրդները գտնում են անասագութեան մէջ. մտքի, զգացմունքի տարտամութիւնը ամէնրի բաժինն է. բոլորն էլ սպասում են ձի բանի, կապածը ամէն կողմ թագաւորում է հակառակ հրապարակային գրկիւնդիստանութիւն: Հագեթանական այս վիճակը հանրական խնդիրներով ամէն պարսպողի գրկ է ծի տեսակ ջղաճգութեան մէջ: Հենց այդ անասագութիւնը, տիրող փոխադարձ այդ կառուածն է պատճառ, որ աղքատակալութիւնը զինուած է ու զինուած: Թուրք տարրը ուղղակի սպառազինուած է մինչև ատամները. աղքատ գիւղացին խոկ հարիւրաւոր մղոններ կարելով, իր անհրաժեշտ գոյքը վաճառքի հանելու գնով, աշխատում է գէնք և նորագոյն ձևի գէնք ունենալ: Գնորդները մրջիւնի պէս լցուած են Պոլսոյ գինավաճառների խանութները. դրանց մինչև հաշուեկանը երթալու համար ժամեր պէտք է սպասել հերթի իրեն հասնելու համար, այնքան որ յաճախորդները շատ են: Աչքի ընկնող ծի ուրիշ կէտ էլ կայ, «խաւա»ներից շատերը, վերջին ծայր աղքատութեան պատճառով, անկարող պիտի լինէին որ և է գէնք գնել, և այդ պարզ երևում է իրենց հազած գրգռեկներից, բայց նրանք այնուամենայնիւ գէնք են գնում ու գնում. հարց՝ որտեղից այդ գումները, ո՞վ, ո՞ր ձեռք է նրանց օգնում այդ գումները կատարելու:

Դիւղական աղքատակալութիւնը, մեր խօսքը այստեղ մասնաւորապէս «խաւա» տարրի մասին է, ծի կողմից հին գէնքերն են նորոգում ամենայն արագութեամբ և վառօդի ահագին պաշար պատրաստում, միւս կողմից՝ նոր գէնքեր ձեռք բերում և այս նոր գէնքերը «կառավարական» տեսակիցն են: Բանակի նախկին հրապարակները ամենատաճան գնով կառավարական հաստատութիւնները ծախում են գիւղացիներին, բայց ո՛չ հայ գիւղացիներին, խորհրդիւն կայ այստեղ, նոյնը և՛ վառօդի նկատմամբ, — «խաւա» քիլօնելով վառօդ գնում ծաճանակին, «անհրաժեշտութիւն» ունեցող հայը, երկար դիմումներից և ծաւաւումու ճանապարհներ

անցնելուց յետոյ, հազիւ հազ կարողանում է ծի բանի գրամ միայն ձեռք բերել: Զինում են մասնաւորապէս լազերը, չերքեզները, գիւրջիները (թրքացած վրացիները) և առհասարակ բոլոր «մուսախները»:

Օվաճըղի միջից (Նիկոմիդիոյ, Բզմիոյ շրջանում) երկու ձիւ բեռ կառավարական «ճարտիներ» անցրին օրը ցերեկին, նոցալէս և Գէյլէի կողմերը: Ուրեմն, անասուգութեան և կառավարի այս օրերում «խալա» տարրը զինում է կարծես թէ բնազով զէնքերից է օգնութիւն ակնկալում, որ իրեն որոշեալ նպատակի և հանգստութեան տանի փորձանքի օրերում:

Զինման կողմից աւելի քան թոյլ է հայ ժողովուրդը, սա եթէ «ազատութիւնից» զինուցած չէ, մի առանձին փութ-կոտորակն էլ ցոյց չի տալիս զինուելու: Այդ նկատմամբ, չսխալմիք, մի բան նա անում է, — այն է՝ կառավարական հաստատութիւնների ուշադրութիւնն է հրաւիրում իր «խալա» համաքաղաքացիների և համագիւղացիների զինման վրայ: Իսկ ինքը տուրեաւիկ (մերկանտիլ) ոգու տակ ընկճուած, թէ և ունենայ հազարներ, բայց զէնք ձեռք բերելը, ինքնաշարժաւորութեան պատրաստուելը, հարկաւոր դէպքում, իր հաշիւների մէջը բնաւ չի մտցնում: Հակադրութիւնը այն է՝ որ «խալա» տարրը, կառավարական օգնութիւնը մէկ կողմ թողած, չունեցածով է զէնք գնում, պարտք է անում, իսկ հայը իր ունեցածից մի փոքրիկ բաժին էլ չի հանում իր անձը և գոյքը պահպանելու գործիքը իր վրան կամ տանը մէջը ունենալու: Հայը սիրում է իր տան կահկարասիները ճոխացնել, ոսկիների կոյտը աւելացնել, իր կնոջ և աղջիկների «ոսկիներ» ի շարունակ խոստացնել, զարդարանքները աւելի աչքառու և փայլուն դարձնել, քան ձեռք բերել այն միջոցը, որ մի օր պիտի կոչուի թէ իր անձը, գոյքը և թէ իր կնոջ ու աղջիկների պատիւը պաշտպանելու: Սա ուղղակի մի արտ, մի հիւանդութիւն է, որով վարակուած են լինում «ռայեայ» ժողովուրդները: Նրանք՝ որ դարերի ընթացքում իրենց գոյութեան առանցքը ո'չ թէ իրենց բազկի մէջն են տեսնում, այլ արիդի գլխարկութեան, արգահատանքի մէջ: Այս տեսակետով հայ ժողովուրդը անսահմանութեան ծանաւոր կարիք ունի:

Նոր սերունդը, յեղափոխական սերունդը՝ ուզում ենք ասել, նա՝ որ՝ մուռել, մեծացել է մեր արեան օրերի մէջ, ո'չ միայն այդ ակտիւ գերմ է, այլ պժգանք է գգում, և արդէն ամէն տեղ նա կուռի է բռնուել այն տարրերի դէմ, որոնք դեռ իրենց «պապեական» սղին անեղծ են ուզում պահել: Այդ սերունդն է որ ամէն փափախների առարկայ պիտի դառնայ և նրան ամէն միջոց և ընձեռութիւն պիտի տրուի իր ձգտումներին հասնելու՝ տեղի և պարագաներին համեմատ:

Մեր 21 տարւան յեղափոխական կեանքը ի գուր չի անցիլ. — հրապարակ է գալիս վառվառն, երկաթի ջիգերով կախուած մի նոր սերունդ. որ գիտէ, որ ճանաչում է կեանքը և նրա պահանջները: Եթէ «ռայեայ» հայերը շատ տեղ, երբեմն, իրենց աչքները գոցեցին և զուխները գրեցին յարձակուողի սրի տակը, ներկայ սերունդը, եթէ զէնք չունենայ, աստիճանով կ'ըլուռի, բայց կ'ըլուռի աղաճարդի պէս, մինչև վերջին շունչ իր թշնամու կրծքին պլլած, եթէ ո'չ յաղթող, ապա երկուսը միասին իրար սրկուած գերեզանի իջած, — սա կ'լինի վերջին պատկերը:

Այն երիտասարդութիւնը, այն յեղափոխական սերունդը, որ մենք տեսնք Պարտիզակի, Տէմիկէլի, Օվաճըղի, Արալայէկի, Ատաբազարի, Գուրպէլէի, Գընճըլարի, Էշմէի և Միսգիւղի մէջ, — մեկ լիակատար իրաւունք է տալիս ազատ շունչ քաշելու և ասելու որ «պահուր փոխուած է, ապագան ապահովուած»:

Բռնապետական բէժիմը լուծիւնը համատարած դարձնելով, շատ տեղեր բնաւ տեղեկութիւն: չեն ունեցած հին անցած-դարձածի մասին: Նրանք գիտցած չեն եղել ո'չ իրենց նախածարսիների տուած դահերի թիւը, ո'չ նրանց արարքի նպատակը և ո'չ էլ «արիւնուշտ քաղաքականութեան» ձգտումների նպատակակէտը: Այժմ ամէն ինչ պարզուած է և այդ կենտունակ, կորովի, ջլապիմը, հասարակութեան բարօրութեան նուիրուած երիտասարդութիւնն է որ գործերի զեկը իր ձեռքն է ուզում առնել. — որ նա իր նպատակին կ'հասնի, դա անկասկած է:

Քանի որ խօսքը թիւրքիայում ամփոփուող ժողովուրդների մասին է, մենք նոր բան ասած չենք լինել, եթէ նորից մասնաւոր չենք այն դարհուրելի թշուառութիւնը, որ տիրում է այդ երկրի տարածութեան վրայ, ուր սակայն բարեկեցութիւնը, համեմատաբար, ամէնքի բաժինը պիտի լինէր, որովհետեւ բնութիւնը ոչինչ չէ խնայել ամէն տեսակետով:

Բնական այդ հարստութեան մէջ՝ միայն մի խեղակորոյս բռնապետութիւն կարող էր խեղճութիւնը համատարած անել ընդհանրապէս և հայ աշխատատէր ժողովուրդին դրականապէս ապահանջող, ցրտելու փորձեր անել՝ ծանաւորութեան: Արալայէկիցիները, ինչպէս և Միսգիւղիցիները, մտածել են իրենց հաշուով գիւղական ճանապարհ շինել՝ ծառակայ գլխաւոր դժի հետ կապելու համար: Կառավարութիւնը ինքը որ պարտականութիւն ունէր այդ ճանապարհները շինելու, որովհետեւ այդ գիւղացիներից նա տուրք է առնում ճանապարհների համար, նա ո'չ միայն այդ չի արել, այլ արդէն է եղել: Նոյն իսկ հայ գիւղացիները 100-200 ոսկիով էլ կաշառք են տուել, դարձեալ թոյլ տրուած չէ եղել ճանապարհները շինել: որովհետեւ «հայ» են եղած և նրանց բարգաւաճումը ցանկալի չէ նկատուած համիդական կառավարչի կողմից: Այդ փոքրիկ օրինակը ցոյց է տալիս թէ բռնապետական ոյժերը ինչե'ր են խորհած եղել հայ տարրի նկատմամբ. և դեռ կան ճարդիկ, որոնք ասում են թէ հայ յեղափոխութիւնը կանխահաս պայթեց:

ԲԷԱԿՑԻՕՆԵՐԱԿԱՆ ՈՅԺԸ

Դեռ շատերի մէջ այն համոզումն է տիրում թէ Սուլթան Համիդը բարեացակամութեան մի շարժումով «Սահմանադրութիւնը» վերահաստատող ազդանքներից եթէ ո'չ գլխաւորը՝ դէժ մէկը հանդիսանալ: Փաւ բոլորովին սխալ է: Ո'չ միայն Սուլթանը՝ այս բառի բովանդակ նշանակութեամբ ամէն ջանք թափել է՝ Սահմանադրութեան վերահաստատութեան՝ արգելք լինելու, այլ նոյն իսկ այսօր, և միշտ, որպէս վատադի հակառակորդ սահմանադրական գործերին, ամենաթիւթեւ յաջողութեան նշաններից պիտի օգտուի իր բացարձակապետական լիակատար իրաւունքները վերստին անխափան վարելու: Գալիք պատմութիւնը և փաստերը ցոյց կ'տան թէ նա ինչ սաղայէթական միջոցներ էր խորհել III-րդ դարաբանակը ցրուելու: — «Ամէն հնարաւորութիւն կործ զիր ցրուել այդ սրիկաներին», այս էր եղած Սուլթանի վերջին հեռագիրը Շէմսի փաշային. և մեկ այդ եղելութիւնը պատմող սղան թուած է: այն բոլոր միջոցները որ, բոտ հրահանգին, ձեռք պիտի աւնուէին «սրիկաների» իրենց աները ուղարկելու: Կրկնում ենք, եթէ այսօր իսկ Սուլթանը ամենափոքր հնարաւորութիւն ունենայ, նա ո'չ միայն «Սահմանադրութիւնը» ոտքի տակ կ'առնի, այլ ամբողջ երկրը արեան ծով կ'արձնի՝ առանց ամենափոքր խղճի խայթի, որպէս պարտականութիւն և իշխանք, որ Լապի յոյլիս 11-ից առաջ եղած դրութիւնը նախ և վերադառնալ: Սուլթանը քանի որ ողջ է՝ այդ ուղղութեամբ գործելուց նա երբէք չպիտի դադարի: Եթէ ընդհանուր ազգերի և սահմանադրական երկրների սահմանութիւնը որոշուի՝ սա՝ են ասել, որ բռնապետների խօսքերին ո'չ մի պայման չի առնի:

Հաւատալ չի կարելի, — Սուլթան Համիդը դրա ապացոյցը աւելի քան անհերքելի օրինակներով տուած է: Ծանր ծի երկու օրինակ: — Բաճաղանին Պօլսոյ “աղբաւների” լեզեօնները իրաւունք ունին “իֆթար” ստանալ երկրորդից: Այս տարի էլ նրանք ներկայացել էին, ըստ վաղեմի սովորութեան. բայց բոլորն էլ վաճառեցան: — Դուք չէիք որ հիշէիք էիք ուզում, ահա՛ ձեզ Հիւրիէթ, Հիւրիէթ ուղղորդը այստեղ այլևս գործ չունին, գնացէ՛ք նրանց ձօտ, որոնք ձեզ Հիւրիէթ, Հիւրիէթ էին պօռալ տալիս: Սուլթան Համիդի այդ “իրաւատէր” Հիւրերը ի զուր բողբոսեմ էին, իրենց անմեղութիւնը և ցաւակցութիւնը յայտնում և զայն-րոյթի շանթեր արձակում Հիւրիէթ ուղղող “խային”ները դէմ, բայց այդ բոլոր սրտացաւութիւնները ո՛չ ձեռնահանք չունեցան. իրողութիւնն այս է, որ նրանք այս անգամ դուրս վաճառեցան և “իֆթար”ից զրկուեցան: Եւ քանի որ ծա-նօթ “իֆթար”ները լեզեօններ են, ուստի դա փաստ է, որ Սուլթանը մինչև ցարդ ո՛չ ձեռնախօս չի փախցրել խաւար ոյծերից օգտուելու բէակցիան տիրապետել տալու միտումով: Ոչ ոք չի կարող հերքել որ Մուրադ բէյի և Քէօր Ալիի ու նրանց Համախոհների գործունէութեան մէջ երկրորդ մեծ դեր խաղացած չէ. նոյն խոսքով Բէշիկ-Թաշի յոյնի յօշոտման եղեռնի մէջ երկրորդ պաշտպանեալների ծառը կար. իսկ առանց Սուլթանի անմիջական ծանուցութեան երկրորդ մէջ մուկն անգամ չի շարժուիլ, նոյն խոսքով մինչև այսօր:

Շատ Հաւատարմ աղբիւրներից մեզ տրուեցաւ Հետեւեալ ստուգապատում տեղեկութիւնը. — Սուլթան Համիդը շարունակ ընկնում է Հոգեզմայրման մէջ և յաճախ ձեռքը ծունկին է դարկում և ապա զլխին. այդ ո՛ր բողբոսերին է և ինչո՞ւ. — նա այն Համոզումն է գոյացրել թէ ընդդիմադիր ոյծը իր կարծածին չափ էլ ուժեղ և միաձուլ չի եղել, ուստի եթէ մի փոքր աւելի ընդդիմութիւն ցոյց տուած լինէր, այս և այն խորամանկութիւններն էլ բանեցրած, ապա այս “փորձանքին” չէր Հանդիպիլ, և ահա՛ խելագարի նման ընկնում է ջղաձգութեան մէջ և այդ մտածածութիւններից պաշարուած զլխին վա՛յ է տալիս: Պարզ կերպով՝ նա նոյն խոսքով մեղադրում է իր շրջապատողներին, որ իրերի դուր-թիւնը ուղիղ կերպով չէին Հասկացրել և եղածը չափա-զանցրել էին:

Միլլի աշխրեթի ապստամբութեան օրերն էին. Իբրահիմ փաշան կուռն էր. “նահատակուել էին”, ինչպէս թուրք թերթերը գրեցին, մի քանի զինուորներ: Մի օր Սուլթանը իր ձօտն է կանչում Պօլսում եղող մի քանի յայտնի քրդերի և նրանց յանդիմանում է, և ի՞նչ է ասում. “Մենք ձեզ զէնք տուեցինք Հայերին կտտորելու և ո՛չ թէ մեր զինուորներին, Հայերը վերջացա՛ն”:

Իր “պարտութիւնից” յետոյ, ինչպէս ասում են ընդ-րապէս, Սուլթանը ո՛չ մի միջոցի առաջ կանգ չառաւ իր ընկած Հեղինակութիւնը վերականգնելու, և այդ տեսակէտով նա աւելի քան ճարպիկ գտնուեց: “Միութիւն և Յաւաջադիմութիւն” կոմիտէի Հեղինակաւոր անդամներին սիրաշահելով, երևութական ջատագովանքներ և բարեացա-կամութիւն ու նպաստներ տալով՝ նա ուրիշ ո՛չ մի նպատակ չունէր, եթէ ո՛չ իր ազդեցութիւնը ամէն ուղղութեամբ զգալի անել տալ: Միայն այն Հանդամները, որ “Միութեան և Յաւաջադիմութեան” պարագլուխները ո՛չ միայն ձօտեցան Սուլթանին, այլ նրան նոյն խոսքով շողորթութիւն սկսեցին — դա էլ մի գործարար ապացոյց է, որ Սուլթանը դեռ բոլորովին “անդամաւորուած” չէ, նա, ուրեմն, դեռ կարող է դեր խաղալ, եթէ յաջողութեան պայմանների վրայ բոլորովին վստահ է: Քանի որ Սուլթան Համիդը գահի վրան է, վտանգի աղբիւրը անպակաս է, նա մի օր, յարժար պա-րագլուխ, յարդի տակից իր գլուխը կբարձրացնէ: Ուստի ամենամեծ սխալը եղաւ այդ աղբիւրը սկզբից ի վեր չը չորա-

ցնելը: Այն՝ ինչոր երեկ աւելի մեծ դիւրութեամբ կարելի էր անել, այսօր Համեմատաբար աւելի դժուար է, որովհետեւ Սուլթանը տրուած ժամանակամիջոցից ճարպիկ կերպով օգտուեց և ստուած շատ սրտեր դէպի իրեն դարձրեց: Այսօր Սուլթանը աւելի ազդեցիկ, աւելի տէր է, քան երեկ էր: Եւ ո՛չ միայն այդ, նա մինչև ցարդ բաւականին յաջո-ղեցաւ ազնուա-կեղեցական դասակարգերը դէպի իրեն քաշել, նրանց յայտնի աստիճանի կազմակերպեց և մութ ոյծերի բնազդները գրգռեց, — դրանք, աստիճանը Արեւելքում ըն-դունակ է շատ անակնկալներ յառաջացնելու:

“Միութիւն և Յաւաջադիմութիւն” կոմիտէն փոխանակ իր սարած յաղթանակից անմիջապէս օգտուելու, նա՛ ընդ-Հակառակը, ո՛չ միայն չաշխատեց ներկայացած սլարազա-ները լրիւ իրեն ծառայեցնելու, այլ ձգտում ունեցաւ Սուլ-թանին ժողովրդականացնելու, — ինչ որ սխալ և անբաւելի սխալ էր:

Մի յեղափոխական թուրք կին, որ ո՛չ միայն կարող է պատիւ բերել իր սեռին, այլ նոյն խոսքով Համաշխարհային յեղափոխական. պատմութեան մէջ արժանաւոր է իր ուրոյն տեղն ունենալու, նա որ Հերոսաբար ամէն շաբաթ սուր-Հանդակի ամենադժուարին և վտանգալից դերն է կատարած Սալօնիկի և Պօլսոյ միջև, այս Հերոսուհին ցոսման ամե-նախիստ բաւերով էր յարձակում գործում Երիտասարդ Թուրքերի մի քանի Հեղինակաւոր անդամների վրայ, որ իրենց թոյլ էին տուել Սուլթանի տարեդարձի օրը պալատ երթալու և նրա “արխանտ ձեռքերը” Համբուրելու: — “Եւ այս մարդիկն են պարծենում իրենց յեղափոխականութեամբ, եթէ զինուորը այսօր սուրը պատեան դնի, վաղը մենք բոլորս էլ կորած ենք և Սուլթանը դարձեալ առաջուն Սուլթանն է. . . : Հայ յեղափոխականները երբեք այդպէս չէին անիլ, նրանք մինչև վերջ Հաւատարիմ մնացին իրենց բռնած դիր-քին, — այն է բռնապետութեան յետին նշոյլն անգամ չձա-նաչել. իսկ դուք բաւականացաք միայն արտաքին երկոյթով, Վերջապէս ձեր և Հայ յեղափոխականների միջև ահագին տարբերութիւն կայ, նրանց գաղափարի գիտակցութիւնն էր յառաջ ձգում, իսկ դուք. . . Ձեզանից շատերը քաւորուեցան: Բանտ մտան, որովհետեւ պաշտօնի զուլս անցնող այսինչ փաշան իր տեղը տաքացնելու Համար իր մարդիկն առաջ քաշեց և ուրիշները Հեռացրեց, այն ինչը՝ այն ինչն էրին. և այսպէս, առաջին փաշան երկրորդի մարդիկն էր յեղա-փոխական դարձնում՝ պաշտօնանկ անելով, երկրորդը՝ առա-ջինին, ու դերերը այսպէս փոխուում էին”: Ու իր այդ անկեղծ պրոթիպացումն մէջ՝ Հերոսուհին մէկը միւսից աւելի յայտնի անուններ էր թուում:

Սուլթան Համիդը քանի կայ, կասկածը անպակաս պիտի լինի: Բացի դրանից նա քար գայթակրութեան է Համերաշ-խական զգացումները ամրապնդելու տեսակէտից, — միթէ երեսուն ու երկու տարուայ պատմութիւնը կարելի է միան-գամից մոռանալ. ինչքան էլ որ բարեկամեցողութիւն գործ դրուի, այնուամենայնիւ նրա գործած նախճիրները չի կա-րելի ներել, Հասարակական խիղճը մինչև վերջ ալեկոծուի և զահանդողի մէջ կմնայ, պատմութիւնը Հասարակական ոճրագործներին չի ներում:

Մի ուրիշ շատ սխալ կարծիք էլ կայ, այն՝ թէ թուրք գիւղացին, Անատոլիոյ ռամիկը, ինչպէս սովոր են յորջոր-ջել, պինդ կերպով կապուած է Սուլթանի անձին:

Մենք աւելի ունեցանք մոռնել թուրք գիւղացիները մէջ և ո՛չ նուազ դարձանք լսում էինք այն կծու և Հայհոյակից՝ խօսքերը, որ ուղղում էին Սուլթան Համիդի անձին:

Իզմիտի, Ադարպարի մէջ թուրք Հասարակութեան Համար տուած մեր Հրապարակային ժողովների մէջ, ուր թուրք ինտել-լիգենտի, պաշտօնեայի, զինուորականի, Հոգևորականի կողքին շարէ շար կանգնած էին թուրք գիւղացիներ և գործաւորներ,

եռանգապիւն հասանութեան պատշին նշանաւորութիւնը հենց այդ աշխատանքներն են, որոնք մենք որոշում ենք Սուլթան Համիդի պատմականապէս չափը թէ արտաքին և թէ ներքին խնդիրներին նկատմամբ. թուրք դիպլոմատին այն համոզումն ունի, որ օսմանեան երկրի արտաքին և ներքին դժուարութիւնների, իրենց կրած զգալիութիւնների ամենամեծ պատճառը երկրորդն է:

Երբ դատակարգելի տիրապետութեան իրաւաստութիւնն էր պարզաբանում հատկապէս լեզուով, ինչպէս և քաղաքական կազմի յարաբերութիւնը տնտեսականի նկատմամբ, — առաջին ճիշդ արձակուրդ նախ այդ դիպլոմատին էր լինում: Արտաքին երկր ժողովի մէջ, ուր կային բաւականին մեծ թուով թուրք դիպլոմատներ և հօճիւններ, գիւղական վերքերի մասին մեզ լսելուց յետոյ ցանկանում էին որ այդ միւսնայն խօսքերը ասուեն և իրենց գիւղերի մէջ:

— «... Ինչ է անում մեր էփէնդին Պարոյ մէջ, — ասում էր մեզ «աղբեղի» մի թուրք գիւղացի Միշաղլի մէջ, լսած ենք որ մի փոքր անհանգիստ է, էլ չե՞մ ասում մեր տունը քանդել տեսն, տեսն քանդում ենք» և հեղուկեան աստիկայ եղող «էփէնդին» Սուլթանն էր: Թուրքերը հաշկացող գիւղականներին, առեւտրական, էսնաֆ դասակարգին, որոնք ինքնաբերաբար համոզուած են, որ Սուլթանը իրենց և իրենց երկրի աւերման պատճառն է. թուրք դիպլոմատները կարծուածին չափ էլ կուրորէն պրկուած չէ Սուլթանի անձին, որ նրա հեռացման համար սոքի կանգնէր: Սուլթանի անձուր, նրա պահպանութեամբ և գոյութեամբը բացառապէս շահագործուած են նրանք, որոնք անկեղծաբար կերպով յարաբերութեան մէջ են երկրորդի հետ, զո երկրորդի անկեղծաբար մի լեզու է, որ տարածուած է օսմանեան երկրի ամբողջ տարածութեան վրայ: Բարբոսին արհեստական կերպով պրօպագանդայի, կաշառքի, պաշտօնաբաշխութեան շնորհիւ է, որ համարին անձը ազգային նորոգեան խորհրդանշան են ուզում ցոյց տալ Դեմախտաբար թուրք գիւղացուն քաղաքական ուղղութեամբ մինչեւ ցարդ ո՛չ մի պրօպագանդա չի եղել. պատահական կերպով եղած խրատական խօսքերը (պրօպագանդա բառը չի կարելի գործածել) թուրք բարձու ինտելլիգենտների կողմից այնքան մակերեսութային են եղած և դիպլոմատական անմիջական շահերի հետ ա՛յնքան քիչ առնչութիւն ունեցող, որ թուրք դիպլոմատն մտած է և է bon enfant. նա մի լաւ ատաղձ է, որ Սոցիալիստական գաղափարները յայտհետեւ նրան աւելի շուտ ուշադր կը դարձնէր մէջ կրնան: Սխալ, չա՛տ մեծ սխալ էր, որ գործուեցաւ թուրք պաշտպանութեան կողմից: Մենք տարիներ առաջ այդ անհրաժեշտութիւնը մասնանշած էինք՝ մեզ հետ յարաբերութեան մէջ մտնող «երիտասարդներին»: — Պարզ է որ մենք մեր կանխատեսութեան մէջ չէինք սխալուած: Ինչոր է՝ աշխարհային հրաձգական և բացարձակ պահանջ կայ դիպլոմատական մէջ մտնելը և տնտեսական ու քաղաքական խնդիրները բացատրելը՝ սօցիալիստական տեսակետով:

Այստեղ, հայ պաշտպանները ամենամեծ պարտականութիւնը ունին, ո՛չ միայն հայ կուսակցութեանը անդամները, այլև նրանք, այն հայերը, որոնք մտել են «Միութիւն և Ժողովուրդ» կուսակցութեան շարքերի մէջ: Եթէ պրօպագանդայի այդ մասը կաղա՛յն սուլթանականութեան պաշտպանները և հին թիւրքերն նոյնութեամբ պահել ու գողները դրանից կօգտուին:

Հենց այդ պատճառով աչքի առաջ ունենալու համար է, որ մի քանի թուրք հնչական ինտելլիգենտներ, մասնաւորապէս մեր բարեկամ Պահա բէյը, խնդրում էին որ «Հնչակ»-ը անպատճառ Պոլս տարուէր և մէկ օրինակ էլ թուրքերէն լեզուով հրատարակուէր: Եթէ քաղաքական դանապան նկատումներ մեզ այժմ թոյլ չեն տալիս այդ անելու, այնուամենայնիւ

նոյնիս մենք այդ պահանջը աչքի առաջ ունենք և Հնչակեան պրօպագանդիստները մասնաւոր հրահանգ ունին այդ ուղղութեամբ գործելու:

ՆՈՐ ԹԻՒՐԵՐԸ

Նոր Թիւրքիա ունենալու առաջին պայմաններից մէկն է ճիւղող և ճիւղող ազգութիւնների գաղափարի գործնականորէն վերացումը. ուր կայ տիրող և տիրուող, ազգային տեսակետով, այնտեղ ո՛չ հաւատարմութիւն կարող է լինել, ո՛չ արդարութիւն և ո՛չ էլ պետական ապահովութիւն: Ժողովուրդների համերաշխութեամբ ամրապնդուած: Հենց որ ազգային խտրականութիւնը մէջտեղ գրուի՝ ցեղային տիրապետութեան տեսակետից, պարզ է որ իրերը անմիջապէս բարբոսին ուրիշ կերպարանք կաւեն, — նորից կսկսուի ներքին կռիւը իր ամէն ձեւերի մէջ: Ցեղային խտրականութեան հարցը մի անգամ ընդմիշտ բաց պիտի թողնել: Նոր Թիւրքիա ցանկացողը այդպիսի թէգով և գործունէութեամբ չէ որ հրապարակ գլխով լինի, եթէ նա իրականապէս ցանկանում է որ և է մասնաւորութիւն մասուցանել այն երկրին և ժողովրդին, որի անունով և որի համար ինքը ուղւած է գործել:

Ազգայնականութիւնը (նացիօնալիզմ)՝ իր բոլոր արտայայտութիւնների մէջ՝ յետ պիտի մղուի. այդ թոյնը չէ որ կոչուած է ժողովուրդներին բարօրութեան և յառաջադիմութեան պայմաններ ստեղծելու: Ազգայնականութիւնը մի ախտ է, որի հակահեթակահան է ազգային անխարականութեան դադարաբար որ այնքան զօրաւոր կերպով պաշտպանում է Սոցիալ-Դեմոկրատիան:

Ազգային անխարականութեան հողի վրան կանգնելով է, որ Թիւրքիան իրօք կարելի է վերանորոգել և քաղաքակրթութեան մի ազգայն դարձնել: Ո՛չ թէ ազգայնականութիւնը, տիրող և տիրուող ազգութիւնների թէօրիմն է, որ տեղ պէտք է բռնի ներկայ Թիւրքիայի քաղաքական, ընկերական և տնտեսական կեանքի բոլոր արտայայտութիւնների մէջ, այլ ցեղային և ազգայնական անխարականութեան վրայ յենումը սկզբունքները: Թող բաղին կուսակցական սկզբունքը կուսակցական սկզբունքի դէմ, — զո կնշանակի հին և նոր կեանքի կռիւ: Թող իրարու առաջ դուրս գան դասակարգերը, դասակարգային թէօրիմները, — նորագոյն կեանքը այդ հիմունքներով է որ պիտի առաջնորդուի: Ո՛չ թէ ազգայնականութիւններ, ցեղայնութիւններ, այլ կուսակցութիւններ, կուսակցական թէօրիմներ: Ցեղայնութիւնը, ազգայնականութիւնը հին Թիւրքիայի միացորդներն են, որ ինչքան էլ անպարելից շուտ դուրս քշուին, այնքան էլ աւելի լաւ նորագոյն կեանքի համար: Թիւրքիայի, որպէս պետութեան, և նրա մէջ աղբող ժողովուրդների իրական թշնամին է նա, այն կուսակցութիւնը, որ կկանգնի ցեղայնութեան, ազգայնականութեան, տիրող և տիրուող ազգութիւնների թէօրիմներին վրան: Սրանք բոլորն էլ մեռած պիտի համարուի և նորագոյն կեանքին անյարմար:

«ԻՍԼԱՄ ԵՒ ՈՉ-ԻՍԼԱՄ»

Ճարտրիմակ է տեսնել, թէ ինչպէս «խալա» և «ոչ-խալա» եզրերն են գործածուած միշտ և յաճախ դէպք, նոյն խի նրանք, որոնք Նոր Թիւրքիայի և օսմանեան պետութեան մէջ ամփոփուող բոլոր անհատների ընդհանուր քաղաքացիութեան գաղափարն են պաշտպանում միաժամանակ: Նորագոյն որ և է պետութեան մէջ՝ նորի գաղափարը հնի դէմ պաշտպանող ո՛չ մի հրապարակախօս, հասարակական ո՛չ մի գործիչ ընդհանուր քաղաքացիական սկզբունքները պաշտպանելիս ո՛չ մի պարագայի առկ իրեն թոյլ չի տալ քաղաքացիներին իրարուց տարբերելու եղբեր ընդունել կրօնական խտրութիւնը. — «խալա», «ոչ-խալա» եզրերը այլևս

քաղաքական բազմաբնույթի գուրա պիտի նետել, նրանք առ առաւելին կարող են գոյութիւն ունենալ եկեղեցիներէ, ճգնաժամներէ և սխալմաններէ մէջ: Այդ յորջորջումները Թիւրքիայի ընդհանուր տարածութիւնից նոյնպէս պիտի չքանան, ինչպէս որ չքանան Թրանսիայի, Անգլիայի, Գերմանիայի և այլ նորագոյն պետութիւններէ միջոց: Նորագոյն պետութիւն, պետական նորագոյն կազմ՝ սրանք չեն կարող հաշտուիլ քաղաքացիներէ կրօնական խտրականութիւնից յառաջացած դադափարներէ հետ: «Իսլամ» և «ոչ-իսլամ» եզրերը պէտք է ջնջել և գործածութիւնից դուրս շարժել, այդպէս է պահանջուած կեանքը, ժամանակակից յառաջադիմութիւնը և նոյն իսկ հասարակ ողջմտութիւնը:

ՄԵՆԱՄԱՍՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՓՈՒՐԱՄԱՍՆՈՒԹԻՒՆ

Եթէ մի ուրիշ փշոտ և դժուարակնճիւ խնդիր կայ, որ ահագին բարդութիւններէ դուրս կարող է բանալ, — դա ճեմամասնութեան քուէով փոքրամասնութեան ձայնը խեղդելու թէօրիան է՝ ինչոր վերաբերում է բուն ազգային և մի կարգ պետական բարդ ու կենսական նշանակութիւն ունեցող խնդիրներին: Ամէն ազգ, որպէս պատմական անհատականութիւն, ո՛չ միայն իր գոյութիւնը պիտի ունենայ, այլև պատշաճաւոր օրգաններ էլ՝ ապրելու և բարգաւաճելու: Այսպիսի խնդիրներէ վճռման մէջ ճեմամասնութեան և փոքրամասնութեան իրաւունքը չէ, որ վճռական դեր պիտի խաղայ: Բռնապետութեան եաթաղանի թէօրիան փոփոխութիւն կրած չէր լինիլ, եթէ խնդիրները, ազգային ինքնագոյութեան տեսակետից, բացարձակապէս կախում ունենային այն ճեմամասնութեան քուէից, որի թէօրեախնդիրները կանգնել են ցեղայնութեան և կրօնական խտրականութեան վրայ: Դեռ կատարուած իրողութիւնները շատ թարմ են, — այն՝ ինչ որ եաթաղանը անկարող եղաւ արձատսելիլ անել, ճեմամասնութեան տեսութեան վրայ կանգնած պարլամենտական որոշումը երբեք չի կարող անել:

ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԻ ԱՆՄԻՋԱԿԱՆ ՎՆԱՄՆԵՐԸ

Պետական ղեկը իրենց ձեռքին առնող «Երիտասարդ Թուրքեր»-ը աւելի քան սխալուեցան՝ ազգայնական նեղ հաշիւներով առաջնորդուելով: Հին ըէթիմը նորի վերածելու օրեր էին. այդտեղ մեծ դեր պիտի խաղար մարդը, նա՛ որ իր զարգացմամբ, կեանքի երևոյթիւններէ իր ըմբռնումով ամենայնիւ պիտի տարբերուէր հին կեանքից: Միայն բառերը, որոշումները, կանոնները հերթը չէին, հարկաւոր էր մարդ, որ իրերէ Հին դրութիւնը փոխէր և նորը մէջտեղ բերէր՝ շօշափելի, զրական կերպով: «Երիտասարդները» իրենք մարդ չունէին, և որովհետև չունէին, իրենց կմնար դիմել աւելի յառաջադեմ տարրերին և նրանցից ստանալու պահանջուած նոր մարդիկը: Բայց ազգայնականութիւնը այդտեղ էլ իր վատ դերը կատարեց: Փոխանակ ազգային անխտրականութեան վրայ կանգնելու, ազգայնական ոգով առաջնորդուելով՝ նրանք աւելի լաւ համարեցին պետական ամենապատասխանատու պաշտօններէ մէջ պահել նոյն իսկ նրանց, որոնք հին ըէթիմի սխալներն էին և են այժմ իսկ, քան թէ հայ և յոյն յարմարաւոր պաշտօնեաներ գործի գլուխ անցնել տարուէ:

Յայտնի է, որ «Սահմանադրութիւն»-ից շատ քիչ օգտուեցան հայերը՝ Հայաստանի և Արիւիկայի մէջ: Յուլիս 11-ից յետոյ էլ իրերէ իսկական վիճակը այդ տեղերում շարունակեց մնալ առաջուանը. բառերը, մակերեսութային կարգադրութիւնները չէին կարող իրական փոփոխութիւն առաջ բերել: Եւ աւելի քան վստահաբար կարելի է ասել, որ Հայաստանի մէջ էլ իրերը, համեմատաբար, նոր կերպարանք կոտանային, եթէ սխալական պատասխանատու պաշտօնեաներէ դուրս անցնէին հայեր: Եւ մենք այս ասում ենք

ո՛չ թէ նրա համար, որ այդտեղ ազգայնական միտում ունիւք, — երբեք, այդ երևան զննելով՝ ասում ենք նրա համար, որ Հայերի մէջ շատ մեծ թուով պատրաստուած մարդիկ կային «նոր ըէթիմ» համար: Եւ «Երիտասարդները» այդպէս չանելով՝ նրանք «նոր ըէթիմ»-ի ժամանակ էլ պետական-հասարակական գործերը թողեցին այն մարդոց ձեռքը, որոնք ամենայն յաջողութեամբ կատարում էին այն պարտականութիւնները, որոնց էութիւնը նրանց դաս էր տուել «Հին ըէթիմը»: Խօսքով տիրում է «նոր ըէթիմ»-ը, իրօք «Հին»-ն էր շարունակուած, որովհետև «նոր»-ը գտնուած էր «Հին»-ի ձեռքը, և դրա պատճառը եղաւ ազգայնականութիւնը. ազգայնական ոգին էր որ այդտեղ վատ խրատատուի դեր կատարեց:

— Ձեզ մեղադրում են կաշառակերութեան մէջ. իրաւ է այդ, հարցնում ենք մի ձերուցի դատաւորից:

Պատասխանը.

«Այդ յանցանք չէ, դա ընդհանուր սովորութիւն, օրէնք իսկ էր «Հին» ըէթիմի օրօք. հիմա էլ ուտում են, որովհետև դարձեալ նոյն դրութեան մէջն են, — այսինքն կանոնաւոր, ապահով և բաւականաչափ ուժիկ չունին. ծախքերս ահագին են, ո՞րտեղից պիտի գոցեմ. եթէ ես չուտեմ, ուրիշները պիտի ուտեն, ժողովրդին զրանից ի՞նչ օգուտ, ուրեմն աւելի լաւ չէ՞ որ ես ուտեմ... քանի որ իմ անձն ինձ համար աւելի սիրելի է, քան ուրիշներինը»: Եւ սա մի անկեղծ, անվերապահ խոստովանութիւն էր:

Ազգայնական ոգին այդպէս վարուելով, նոյն իսկ հարուած տուեց «սահմանադրական» հմայքին: Ժողովուրդը կարծում էր թէ «Սահմանադրութիւնը» անմիջական բուժումն էր բերէր իր վերքերին, բայց փոփոխութիւն չտեսնելով՝ տիրեց մի տեսակ յուսախաբութիւն:

Յայտնի աստիճանի համոզուած ենք, որ «Երիտասարդները» նոր մարդիկ կընէին թէ՛ վարչական և թէ՛ օրէնսդրական պատասխանատու պաշտօնների գլուխ, եթէ իրենց շարքերի մէջ այդպիսիները ունենային, և նրանք անսխալաւ լինէին «իսլամ»: Եւ հէնց մեր ասելն էլ այն է, որ մի պետութիւն նորագոյնացնելու տեսակետից այդ ողուով առաջադիմելը սխալ է: Եթէ «իսլամ» չկար, ինչպէս իրենք են յորջորջում, այն ժամանակ կարող էին առնել «ոչ-իսլամները», բաւական էր որ ժամանակի պահանջուած մարդը լինէր:

«Միութիւն և Յառաջադիմութիւն». Կուսակցութիւնը ժամանակին այն թէզն էր պաշտպանում, որ հայկական կոտորածները արդիւնք էին հայերի անջատ, ուրոյն գործունէութեան, մինչդեռ իրենք քորոզում էին բոլոր տարրերի միացած գործունէութիւն: Եւ ասում էին որ ձեռք բերուած արդիւնքից նաւաստաբախտ պիտի օգտուէին բոլոր տարրերը անխտր: Արդ, յաղթութիւնը այդ Կուսակցութիւնն էր տարած, ինքն էր որ պետութեան մեքենան յառաջ էր գլորում: Եւ ինքն իրեն հետեւողական լինելու համար՝ անմիջապէս չալով ցոյց տալ իր անխտրականութեան ոգին, ամէն տարրերից մարդ առնելով պետական գործերի համար: Խտրականութեամբ առաջնորդուելու հանգամանքը նոյն իսկ իրեն հմայքին հարուած հասցրեց, բացի ընդհանուր գործերի:

Ազգային խտրականութեան դադափարը շեշտուած կերպով ցոյց տուեց և՛ Բեաճիլ փաշան: — Յայտնի է, որ 1895, Մայիս 11-ի Ծրագրի գործադրութեան համար երբ Սուլթանը Համիդը Բեաճիլ փաշայի կարծիքն էր հարցրած, սա շուտափոյթ գործադրութեան կողմակից էր իրեն ցոյց տուած և այդ պատճառով էլ Սուլթանի կողմից «դուռճա՛ն» բռնով անարգանքի ենթարկուած: Այդ անցեալը ունեցող առաջին պատասխանատու մի անձնաւորութիւն պիտի աշխատէր օգտուիլ երկրի մէջ եղող բոլոր նորագոյն ոյժերից: Սակայն այդտեղ էլ խօսեց ազգայնական ոգին: — Հայ

Կուսակցութիւնները ահագին կարեւորութիւն էին ստանում: Հայ, թուրք անկախ, բաղձատուրազիր նաճարներ և հեռավոր եր, որ թափում էին Հայ Կուսակցութիւնների հասցէներով: Նրանք զանգաւում էին վալիներից, միւթասարիներից, ցոյճաղամներից, դատարանական պաշտօնեաներից և նոյն իսկ "սահմանագրական" Կառավարութեան մի կարգ դռնձողութիւններից և հարստահարիչ բնակարաններին ունեցող զեղծումներից: Հայ Կուսակցութեանց պաշտօնատեղիները լցւում էին ամէն կարգի գանգատաւորներով: Կուսակցութիւնները իրօք մեծ ժողովրդականութիւն և ազդեցութիւն էին ձեռք բերել, և ծառայել էլ անելի ընդարձակութեամբ փրայ էր: Եւ ահա՝ խօսեց նախնապաշտական (ազգայնական) ոգին: — Բեամիլ փաշան, անշուշտ որոշ ազդեցութեան թելադրութեամբ՝ գաւառները շրջաբերականներ տեղացրեց, որով տեղական ազգաբնակչութեան և ամէն տեսակի պաշտօնեութեանց հրահանգում էր "յեղափոխականներն" որ և է կարեւորութիւն չտալ, — այդ շրջաբերականը մասնաւորապէս ուղղւած էր "Հայ Յեղափոխականներ" ի դէմ:

Բայց դրանով իրական շահ, օգուտ յառաջացաւ: Օսմանեան երկրի ազատագրութեան գործի համար ո՛չ ոք ա՛յնքան երկարատեւ և բուռն կռիւ չը մղեց՝ որքան Հայ ժողովուրդը: Շատ քիչ երկիրներ իրենց զարթոնքի օրերում արտապէս են անձնուէրների ա՛յնքան մեծ շարքեր, որքան Հայ Կուսակցութիւններն էին արել. նրանք էին, որ ծանրութեան բեռը իրենց ուսերի վրան էին առած՝ քալած: Եւ երբ եկաւ մի օր, երբ նոր իրաւակարգ պիտի ստեղծուէր, այդ րոպէներում, դէթ բարոյապէս, ո՛չ ոք այնքան իրաւունք չունէր իրերի նոր դրութիւն ստեղծելու մէջ այնքան գերակշիռ դեր խաղալու, որքան Հայ Կուսակցութիւնները: Եւ սակայն ազգայնական նեղ ոգին դարձեալ բարձրաձայն խօսեց: Ու դա եղաւ է՛ն մեծ պատճառը, որ "Սահմանադրութեան սիրապետը օրերի մէջ" իսկ Հայ ժողովուրդը, ինչպէս և բոլոր անատուեցիները, շարունակեցին նոյն վիճակը ունենալ:

Այդ բոլորը չէր լինել և իրերը էլ անելի բարեյաջող ընթացք կառնէին, եթէ ազգայնական ոգին ա՛յնքան նեղ կերպով մէջտեղ եկած չլինէր:

"ՄԻՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՅԱՆՎԱՐԴԱՆՈՒԹԻՒՆ"

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Որպէս Սօցիալ-Դեմօկրատներ՝ մենք այդ Կուսակցութեան հակառակորդն ենք, այլապէս չէր կարող լինել մեր դիրքը: Բայց սրա հետ միասին չենք կարող ի նկատի չառնել նրա եռանդաւոր գործունէութիւնը Թիւրքիայի ամէն կողմերում՝ իր ընդգրկած սկզբունքներին համաձայն: Այդ Կուսակցութիւնը գործում է, այս բառի քաղաքական և լայն իմաստով:

Մենք մի քանի անգամ առիթ ենք ունեցել ցոյց տալու այդ Կուսակցութեան նեղ ազգայնական ոգին. մասնաւորապէս ենք նրա համալսական ձգտումների փաստագրութիւնը՝ ամէն տեսակետով, ասած ենք, որ այդ Կուսակցութիւնը ոյժ պիտի տար գիւղական ազգաբնակչութիւնը կողմակերպելու և գողափարելու դէթ իր սկզբունքներով՝ ինչոր մեծապէս տարբերում է Հին ընթերցի ներկայացուցիչների քարոզմաներից: Բայց "Միութեան և Յառաջադիմութեան" վարիչ մարմինները դժուարը թողած՝ զիւրիւն յետեւին են ընկած: Անշուշտ թուրք գիւղացիների մէջ իրենց պրօպագանդան անելի դժուարութեան պիտի բաղկէր, քանի որ այդ գիւղացիներին նրա շահը անմիջապէս չէին պաշտպանում, իրենց ծրագրի տնտեսական մասը շատ թերի լինելով. և ահա՝ այդ հանգամանքը աչքի առաջ ունենալով՝ աշխատել են մուսա գործել նախ Հայ գիւղերի մէջ, և սա շատ զիւրիւն և շատ էլ արդիւնաւետ է եղել: — Որպէս տիրող Կուսակցու-

թիւն, պարզապէս կառավարութիւն, կանչել են տուել Հայ գիւղացեան, գիւղի մէջ եղող ազդեցիկներով միասին և նրանց հրաւիրել իրենց շարքերի մէջը մտնելու և հետեւանքը այն է եղել, որ Հայ գիւղացիներին աւետարանով և ռէվօլյուցիոն երգում են տուել հաւատարիմ մնալ "արքայական տանը" և այն բոլոր նացիօնալիստ-բուրժուական սկզբունքներին, որ այդ Կուսակցութիւնը պաշտպանում է: Հայ գիւղական շատ շրջաններ այդ արարողութեանն են ենթարկուել: Նոյն միջոցները՝ դորձ է անուած և՛ քաղաքների մէջ. կառավարական պաշտօններ փնտռող շատ հայեր, քաղաքների մէջ, ուղղակի աճառարել են այդ երդումը տալ: Մենք այդ մասին ոչինչ չէինք ունենալ տեղու, եթէ նախ աւետարանով և ռէվօլյուցիոն երգումը չլինէր, այլ եղածը լինէր համոզմունքի հետեւանք: Իսկ դրա հետեւանքը եղել է մի շատ անկանոն դրութիւն: Շատ Հայ գիւղացիներ, վերջերս, գիտակցելով իրենց իսկական շահերին և այն թէ որ կուսակցութիւնն է, որ իրենց շահը իրականօրէն կարող է պաշտպանել, նրանք մտաւել են երկու կրակի մէջ, — մի կողմից իրենց շահը աչքի առաջ ունենալով՝ ուզում են ձգել այդ Կուսակցութիւնը, միւս կողմից՝ Կուսակցութեան վարիչները ասում են որ այդ չի կարելի, քանի որ մի անգամ արդէն երդում են կերած, ուրեմն պիտի շարունակեն մնալ հաւատարիմ Կուսակցութեանը: Այդ կէտը սխալ է: Կուսակցութիւնը քաղաքական և տնտեսական միանման մտածմունքներ ունեցողների մի կազմակերպութիւն է: Երբ մի օր կուսակցութեան մի անդամը այն համոզմունքն է գալիս, որ ինքը իր մտածմունքով և շահերով տարբերում է, նա ազատ է դուրս գալ և մի ուրիշ կուսակցութեան մէջ մտնել: Կուսակցութիւնը փակ դուռ չունի. նրա դռները ազատօրէն բաց են մտնողի և ելնողի համար, — ա՛յդ պէտք է լինի կանոնական ընդհանուր արամադրութիւնը: Մեր խօսքը մաքուր կուսակցութեանց մասին է, հարկաւ, որ կանգնում է գաղափարի բարձրութեան վրայ:

Անշուշտ նշանակելի յաղթութիւն էր այդ Կուսակցութեան համար, որ իր ծրագրին "երդում" երկու հայ անդամ ուղարկեց "Երեսփոխական ժողով":

ՀՆՋԱԿԵԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԹՈՒՐԿԵՐ

Հնչակեան Կուսակցութիւնը, Հնչակեան անունը թուրք ժողովրդի մէջ մի առանձին հմայք ունի: Հիացումը ընդհանուր է: "Հնչակ" անունը գիտէ թուրք ինտելլիգենտից սկսած՝ մինչև յետին գիւղացին: Բալթուրի լեզուով խօսելով՝ "փողոցի մէջ եղող" մարդ չկայ, որ լաւ չլինի Հնչակեան Կուսակցութեան մասին: Հնչակեանութիւնը նախ սիրում է որպէս մի անդամակի Կուսակցութիւն, որ Թիւրքիայի մէջ ազատութեան առաջին պայքարողն է եղել: Սուլթանականութեան դէմ ճողումը մարտի առաջին և հոսկու ազգանշանը տուել է Հնչակեանութիւնը, և սրա համար էլ յարգանքը, սքանչացումը ընդհանուր է: Միւս կողմից, Հնչակեանութիւնը մասնաւորապէս սիրում է իր պաշտպանած սկզբունքների համար: Ազգային անխորակամութիւնը, դատակարգային կռուի սկզբունքները ուղղակի հրապարիչ են: Եւ Հնչայ այդ է պատճառը, որ Հնչակեան միլիոնները լցւում էին թուրք տարբերով և շատ ինտելլիգենտ թուրքեր ինքնաբերաբար ցանկութիւն յայտնեցին Հնչակեան դառնալ, Օրինակները անելի կարգէն:

Սաբահատինին ընդունելութեան համար Հնչակեան Կուսակցութիւնը ունէր իր յատուկ նաւը: Թուրք ինտելլիգենտները, "զինուորական-ադմուականները" և բարձրատիճան պաշտօնեաներն էլ ունէին մի ուրիշ նաւ: Մովսէս բացասաւորում, "ադմուականների" նաւից, ինչպէս ասում էին, յանկարծ նշան տրուեցաւ որ "Հնչակեան նաւը իրենց մօտեմալ": Եւ արդարեւ հեռուից մօտեմալու նշան տուողը

Սօցիալիզմը մեղադրել էր, որ Հայերը կորսան Հունգարիայի և Լեհաստանի մէջ: Եթէ վաղը Հայերը Թիւրքիայի և Ռուսիայի մէջ Հայ լինելուց դադարեն, դրա պատճառը ուրիշ տեղ պէտք է փնտռել, քան սօցիալիզմը: Ի Հարկին մենք նորից կվերադառնանք այս խնդրին. բայց այստեղ ստիպուած ենք մատնանիշել այն տեղը վարժուցից, որ մութ անկիւններից շարժուած են « Ռուսահայ գործիչները » երեսին, սօցիալիզմի պատճառով՝ ծածկատանի մէջ:

Լուրջ խնդիրներ շատ կան, բոլէշները ստեղծագործող բնաստիւթիւն ունին. ասպարէզը ընդարձակ, գործ շատ. նա՝ ո՛վ Հասարակութեան Համար գործել է ուղում, կարող է իր Համոզմունքները դնել և յաջողութիւն ու յաղթութիւն տանել՝ եթէ իր ոտքի տակի Հողը ամուր է. եթէ մինչև ցարդ յաղթութիւն տանողը սօցիալիստներն են, եղած և բրթմնջացողները՝ տախտակամանների տակ մզուած, — այդտեղ մեղաւորը ո՛չ մենք ենք և ո՛չ էլ սօցիալիզմը, մեղաւորը իրենց տգիտութիւնն է. ուրեմն՝ ճշտ՛ն, ճուա՛ն, քիթ ու պուշնի դուրս ուրքան կուզեն, իրենք այսօր յաղթուածներ են, վաղը՝ մեռածներ:

Սօցիալիզմ, գասակարգային կռիւ, — սրանք են այն նշանաբանները, որ Նորագոյն Թիւրքիան պիտի տեսնէ և յարուցուած ամէն խնդիրներ արդարադատապէս ու Հիմնապէս վճռեն. — այդ էլ կլինի մեր պատասխանը ազգայնականներին, որ կողմից էլ որ գալու լինի:

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ԿԵԱՆՔ

Քաղաքական կուսակցութիւնները միայն քանդող ոյժեր չեն, այլ՝ շինող, ստեղծող, հաստատողներ էլ են: Քանդելու և ստեղծելու պրօցէսը, կուսակցական կեանքի մէջ, իրարու հետ կապուած, միմեանց յաջորդութիւն և միանգամայն անհրաժեշտ պայման են նկատուած:

Քան և մէկ տարի է, որ մեր Կուսակցութիւնը իր մուրճը գարկում է բռնապետութեան պարսպին: Այսօր այդ պարսպը երերուած է. — մենք կաշխատենք, որ նա շուտով խորտակուի և նրա փլատակների միջից վերաստեղծուի մի Նոր Թիւրքիա, ուր տիրի ո՛չ միայն ժողովրդային միահեծանութիւնը քաղաքականապէս, այլև՝ անտեսապէս:

Ս. ՍԱՊԱԷ—ԳԻՒԼԵԱՆ

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն Է Ջ Ե Ր

Որովհետեւ ներկայի արմատները անցեալի մէջն են, ապագայինը՝ ներկայի, արդ՝ իրերը և անձերը լազնահատել կարողանալու համար, շարունակ պէտք է նրանց անցեալը աչքի առաջ ունենալ. այդպիսով միայն ապագան որոշ չափով կարելի է պարզ տեսնել և ըստ այնմ քայլեր առնել:

« Օսմանեան առաջին պարլամենտ »-ի պատմութիւնը իր կրթիչ կողմերն ունի ժամանակակից շատ խնդիրներ լուսաբանելու համար. ուստի ներկայացնում ենք Համառօտիւ պատմական այն էջերը, որոնք մասնաւորապէս պարզաբանում են Սուլթան Համիդի դիրքը դէպի « պարլամենտարիզմ »ը և « Նորագոյն Թիւրքիա »ն:

Ն Ա Խ Օ Ր Ե Ա Կ Ը

. . . Որոշուեցաւ Մուրատ Ե.-ին զահնկէջ անել:

Նախարարները, 1876-ի օգոստոսի 30-ին, իրենց պաշտօնակից Միդհատ փաշային ուղարկեցին Մուսուլ-Օղլու՝ Թագաժառանգ Աբդուլ Համիդի մօտ, նրան հարցնելու թէ արդեօք ինքը կուզէր իր եղբոր յաջորդութիւնը ստանձնել՝ հետեւեալ պայմաններով.

Ա) Անյապաղ յայտարարել Սահմանադրութիւն:

Բ) Խօսք տալ՝ պետական բոլոր գործերի մէջ միմիայն պատասխանատու նախարարների խորհրդով շարժուիլ:

Գ) Զիւ-Բէյը և Քէմալ-Բէյը անուանել իր մասնաւոր քարտուղարներ, իսկ պալատի քարտուղարութեան պետ՝ Սատուլլահ Բէյը:

Աբդուլ-Համիդը խոստացաւ այդ բոլորը կատարել:

Պատմական այդ տեսակցութեան մէջ երիտասարդ Թագաժառանգը իրեն աւելի « աղտամիտ » ցոյց տուեց, քան իր նախարարներն էին. նա մինչև անգամ իրեն կողմակից յայտարարեց ուսմակարական բնաւորութիւն ունեցող մի սահմանադրութեան:

Խոստումը առնուած էր:

Հետեւեալ օրը, օգոստոս 31-ին, 1876, Միդհատ փաշան և Մեծ-Նոյարքոսը խուռն բաղմունքին էին հաւաքել տուել Թօի-Գոյուի ընդարձակ հրապարակին վրայ: Պիտի կարդացուէր Շէյխ-Իւլ-Իսլամի հետեւեալ ճեշտն.

« Եթէ Հաւատացեալների Հրամանատարը մտային խանգարում ունենայ և այդ իսկ պատճառով անկարող լինի իր պաշտօնը կատարել, կարելի է նրան Գահլի վրայ թողնել »:

ՊԱՏԱՍԽԱՆ

Շէրիի օրէնքն ասում է՝ « Օլմաղ » (չի կարելի).

Գրուած խոնարհ

Հասան Խէյրուլլահ

Թող Աստուած նրան ողորմի »:

Պաշտօնադէս յայտարարեց Մուրատ Ե.-ի զահնկէջ լինելը:

Հինգշաբթի, սեպտեմբեր 1-ին, 1876, իշխան Համիդը՝ շրջապատուած աւագանիներով և պետութեան բարձր պաշտօնեաներով՝ ձի հեծած, Բերայի Մեծ Փողոցից իջաւ Սաւաբուլ:

Ճանապարհի վրայ խուռնած էր ահագին բաղմունք. բայց ոգեւորութիւն չկար, տիրում էր խորին բուժիւն:

Նոր Սուլթանը հաստատուեցաւ Գօլմա-Բաղչէի պալատը: Երկու շաբաթից յետոյ (սեպտ. 15) տեղի ունեցաւ Թագադրութեան հանդէսը:

Միդհատ փաշան պատրաստել էր մի ԳԱՀԱՃԱՌ, հաճնուած նորագոյն պետութեան պատշաճ ամէն բանաձևերով Սուլթանը նրա միջից հանեց էական մասերը և թողեց միայն կմակը:

Ահաւասիկ այդ վաւերաթղթի թարգմանութիւնը 1). — փաւկազի մէջ եղող նօտրգիր պարբերութիւնները ջնջուածն են:

ՍՈՒԼԹԱՆ ԱՐԴԻԻՂ ՀԱՄԻԴԻ

ՀԱՏՏԻ ՀԻԻՄԱՅՈՒՆԸ

ԻՐ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻԻ

Իմ պայծառախալ Նպարքոս Մէհմետ Ռիւշտի փաշային.

Իմ անդրանիկ եղբայր Սուլթան Մուրատ Ե.-ը նախաին նաժուրեան կամքով Պետութեան և Խալիֆայութեան ղեկը պարտաւորուած լինելով ձգելու՝ մենք բարձրացանք մեր նախահայրերի գահի վրայ՝ օսմանեան օրէնքին համաձայն:

Պետական գործերի մէջ ձեր ունեցած բարեմասնութիւնները, կորովամտութիւնը և փորձառութիւնը գնահատելով

1) Այս վաւերաթուղթը առնուած է Ալի-Հայտար Միդհատի « Միդհատ-Փաշա » անունով գրքից:

գեղ իր առաջին թիկնապաշտը, իսկ Քիւզիկ Սալտիկն՝ իր առաջին քարտուղարը, որոնք բոլորն էլ «ազատամիտ» խմբի հակամարտութիւնն էին Սա եղաւ երկրորդ յուսանաբանութիւնը:

* * *

Հետեւելու համար Սուլթան Համիդի մտածմունքներն ուղղութեանը՝ ոչ նուազ հետաքրքրական է կարգալ նրա գնահատութիւնը «1876-ի Սահմանադրութեան» սկզբնական խմբագրութեան մասին:

Նոյեմբեր 23-ին Սուլթան Համիդը գրում է «Հայրենասէր» Միլիթար փաշային:

Իմ պայծառափայլ վեզիրս Միլիթար փաշա, Մենք տեղեկացանք այն սահմանադրութեան մասին, որ զուրկ Մեզ յանձնեցիր կիսապաշտօնապէս: Մենք նրա մէջ զտանք այնպիսի կէտեր, որոնք անյարմար են մեր ազգի բարքին ու յատկութիւններին: Մեր փափաքն է երկրի ապագան ապահովել մի արդար վարչութեամբ և գնահատում ենք այս նպատակով արած ձեր բոլոր ջանքերը: Մի բան, սակայն, որին մենք մեծ կարեւորութիւն ենք տալիս, այդ այն է՝ արդէն չե՞նք տեսնում ինչպէս կարելի է Մենք փափաքում ենք, ուրեմն, որ Սահմանադրութիւնը վիճարանութեան առարկայ դառնայ նախարարական ժողովին մէջ և մեր մասնաճիւղում կէտերի մասին բարեփոխութիւններ լինին:

«Յամենայն դէպ» Մենք յոյս ունինք որ ձեր Հայրենասիրութիւնը ձեզ պիտի ներշնչէ ջանքեր այս նպատակին հասնելու համար և Մենք ցանկանում ենք, որ Մեր այս իրաւէն գաղտնի մնայ Մեր Մեծ-Եղարարի և ձեր մէջ»:

9 Զիլհիճճէ, 1293 Հէճիրի (23 նոյեմբեր, 1876)

Նորին Վեհափառութեան առաջին քարտուղարին՝ Միլիթար փաշան տալիս է հետեւեալ պատասխանը:

«Վեհափաշային Տէր,

«Արդէն անկարող լինելով Նորին Վեհափառութեան իմ շնորհակալիքս յայտնելու իր բոլոր բարութիւնների և բազմաթիւ բարեացակամութիւնների համար, որոնցով ինձ ոգողում է ամէն օր և ամէն վայրկեան, չգիտեմ ինչպէս յայտնեմ իմ երախտագիտութիւնս այն նոր և մեծ պատուի համար, որին ես ա՛յնքան քիչ եմ արժանի, ընդունելով Նորին Վեհափառութեան ինքնադիր նաճակը, որով ինձ հրաւիրում է բացառութիւններ տալ Սահմանադրութեան բնագրին վրայ, որ ես կիսապաշտօնապէս մտաուցել Նորին Վեհափառութեան: Ես ինքս էլ ընդունում եմ, որ այդ տեղեկագրի մէջ գտնուող յօդուածներից շատերը փոխուելու և բարեփոխուելու պէտք ունին, և ես աւելորդ չեմ համարում ասել, որ եթէ այդ բնադիրը մատուցուած է Նորին Վեհափառութեան իբրեւ պարզ մի ծրագիր, ապագային իր տեսութիւնների և բաղձանայ համեմատ փոփոխուելու նպատակով էր:

«Դէպի իմ Վեհապետս ունեցած հաւատարմութիւնս և իմ սէրս դէպի իմ երկիրս՝ ինձ ստիպում են յայտնելու այն դադափարը՝ թէ երկու միջոց կայ ներկայ տագնապից դուրս գալու: Առաջինը այն՝ որ Կոնփէրանսի 1) դուժարութից առաջ իրագործել մեր ներքին վարչութեան վերաբերեալ բարեփոխութիւնները, ինչպէս որ յայտարարեցինք և խոստացանք բոլոր պետութիւններին, և սրա գործադրութեան համար որոշած ժամանակամիջոցը երեք կամ չորս օրից վերջանում է: Միւս

միջոցը պիտի լինէր ընդունել պետութիւնների առաջարկը և յանձն առնել յախտեան նրանց խնամակալութեան տակ ապրիլ: Եթէ առաջինը չընդունուի և կամ եթէ Սահմանադրութեան հիշատակը յետաձգուի կամ ուշանայ մինչև Կոնփէրանսի դուժարութեան, այն ժամանակ՝ երկրորդ միջոցը մեր վրայ պիտի իրադրուի:

11 Զիլհիճճէ, 1293, Հէճիրի
(25 նոյեմբեր, 1876)

ՄԻՏՃԱԴ

* * *

«Վեհապետի իրաւասութեան յարգել» բառերը վերաբերում են 113-րդ յօդուածին 2), որ Սուլթանը ուղղւած էր ներմուծել տալ Սահմանադրութեան մէջ:

ՍՍՄԿԱՆԵՆՆ ՍԱՀՄԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԻ ՀՈՉԱԿՈՂ

ՍՈՒԼԹԱՆԻ ՀԱՏՏԻ ՀԻՒՄԱՏՈՒՆԸ

«Իմ Պայծառափայլ Մեծ-վեզիրս Միլիթար փաշա!

«Բաւական ժամանակից ի վեր մեր Կայսրութեան զօրութիւնը պակասել սկսած է: Դրա պատճառը այնքան չափաք է վերադրել մեր արտաքին յարաբերութիւններին, որքան այն իրողութեանը, որ շատերը ուլիղ ճանապարհից հեռացած են ներքին գործերի վարչութեան մէջ և մեր հպատակներն էլ պետութիւնից ստաւած: Իմ օգոստափառ հայրս՝ հանգուցեալ Սուլթան Աբդուլ-Մեջիդը՝ շնորհած էր բարեփոխութիւնների ամենահինը՝ Թաշիմ-Ֆեր: Թանգիւմաթի փրկարար շնորհիւն էր, որ պետութիւնը մինչև այսօր կարողացաւ տեղի բոլորովին ապահով: Իմ օգոստափառ հայրս արժանապէս նկատուած է իբրեւ կայսրութեան վերանորոգիչը: Բայց նախախնամութիւնը մեր թագաւորութեանն էր վերադրւած այս երջանիկ բարեշրջումը կատարելու հոգը, որ մեր ժողովրդների բարօրութեան դերագին գրաւականն է: Երկնքին շնորհակալութիւնս եմ յայտնում՝ դրա գործիքը եղած լինելուս համար:

«Եւ ահա թէ ինչու համար Մեր Դահլ բարձրանալու առթիւ հաջակած հատակն մէջ՝ Մենք յայտարարեցինք մի Պարլամենտ տեղծելու անհրաժեշտութիւնը: Մասնաւոր մի մանձնագրով՝ կազմուած ամենաչափայն աւագանիներից, իւլեմաներից և պաշտօնեաներից՝ ինձնաքով ձշակած է մեր Սահմանադրութեան հիմունքները, որ յետոյ ուսումնասիրուած և հաստատուած է Մինիտրների Խորհրդից: Այս Հիմնական Օրէնքը որոշում է վեհապետի իրաւունքները, օսմանցիների քաղաքացիական և քաղաքական ազատութիւնն ու հաւատարմութիւնը օրէնքի առաջ, նախարարների և պաշտօնեաների պատասխանատուութիւնն ու դերը, պարլամենտի վերահսկողութեան դերը, դատարանների կատարեալ անկախութիւնը, երկնուքի դրական հաւատարակչութիւնը, վերջապէս գաւառների վարչական ապակեղանացումը՝ յարգելով սակայն կեդրոնական կառավարութեան որոշիչ դերակատարութիւնն ու անկախութիւնը»:

2) Այդ յօդուածը հետեւեալն է. «Երբ պետութեան որ և է մէկ մասի մէջ խռովարարութեան յայտարար որ և է դէպքեր ու նշաններ երեւան գան, կայսերական կառավարութիւնը իրաւունք ունի նոյն տեղը դնելու պաշարման վիճակի մէջ: Պաշարման վիճակի հետեւեալով ժամանակաւորապէս դադարում է քաղաքացիական օրէնքի գործադրութիւնը: Պաշարման վիճակի մէջ գտնուող տեղերի կառավարութեան եղանակը պիտի որոշուի յատուկ օրէնքով: Վեհափառ Սուլթանը ձկայն իշխանութիւն ունի պետութեան հողից արտաքսելու այն անձերին, որոնք ստորկանութեան արժանահաւատ տեղեկութիւնների համեմատ վրաստակար են ճանաչուած պետական ապահովութեանը»:

1) Խօսքը 1876 դեկտեմբեր 23-ին Ոսկիջուրի վրայ նայով ժողովարարութեան մեծ Սրահին մէջ գումարուելիք դեմոկրատիզմի (կոնփէրանսի) նկատմամբ է, որ եւրոպական լիազօրները, թրքականների հետ միացած, պիտի վիճաբանէին՝ «կայսրութիւնը խաղաղեցնելու և բարեփոխելու հարկաւոր միջոցների մասին»:

1876-ի դեկտեմբեր 23-ին, երբ Այդ օրը Ոսկեղջյուրի վրայ նայող Ծովակալութեան Մեծ-Սրահին մէջ՝ եւրոպական պետութեանց լիազօրեալ ժողովի են նստած Օսմանեան լիազօրեալները հետ, — դա Կ. Պօլսոյ դեսպանաժողովն (Conférence) էր, որին եւրոպական պատուէր էր մէկ ու կէս տարուց ի վեր: Հաղիւ խորհրդակցութիւնները սկսուած էին, երբ յանկարծ թնդանօթի ձայն լսուեց: Թուրք լիազօրը՝ Սափֆէթ փաշա՝ սոքի կանգնեց և ասաց. «Պարոններ, թնդանօթի ձայնը որ լսեցիք՝ նշան է որ նորին Վեհափառութեան Սուլթանի կողմից Սահմանադրութիւն է հռչակուած՝ որով ապահովուած են՝ առանց ցեղի և կրօնի խտրութեան, կայսրութեան բոլոր հպատակների յայտնի իրաւունքներն ու ազատութիւնները: Ես կարծում եմ որ այս մեծ բարեփոխութիւնից յետոյ՝ մեր աշխատանքները այլևս աւելորդ են»: Մինչ Ծովակալութեան սրահի մէջ Սափֆէթ փաշան Կոնֆէրանսին յայտնուած էր այս մեծ լուրը, դուրսը՝ ժողովրդին կարդացուած էր Հաթի Էֆ-Պաշայի, լսողները երկնաշունչութեամբ համբուրում էին սառները և Միահաղ փաշան գովաբանում էր իր տիրոջ բարութիւնը. նա ասում էր.

«Մեր օգոստոսիան մէրը՝ Սուլթան Աբդուլ-Համիդ խոնր գալիս է այս Սահմանադրութեամբ իր բոլոր հպատակներին նուիրելու նոր իրաւունքներ, որոնք իբր պայծառ ջահ՝ բոլորին պիտի լուսաւորեն յառաջադիմութեան և քաղաքակրթութեան շաղկին մէջ: Այս միւստի ջահն է, որ տգիտութեան խաւարից դէպի լուսոյ ճամբան է առաջնորդած եւրոպական աղգերին, որոնց ազատ հաստատութիւնները փրկարար օրինակ են հանդիսացած ամբողջ տիեզերքին»:

«Այս Սահմանադրութիւնը, որ մեր շնորհալի Վեհապետը բարեհաճած է մեզ տալ՝ գերազանց մի գործ է, որով նորին Վեհափառութիւնը աղգի վերանորոգիչը պիտի յայտարարուի: Ուրեմն մեր հայրենակիցները իրենք իրենց պիտի շնորհաւորեն՝ մեր Վեհապետի նման մի լուսաւորեալ թագաւորի սիրելի հպատակները լինելու պատիւն ունենալուն համար:

Սահմանադրութիւնը այլևս յայտարարուած է: Արիւն-նուաթոյս միւստի աղօթքներ է կարդում, թնդանօթի հարկը մէկ հարուած է արձակուած, իւլէմաներ, քահանաներ, սօֆթաներ դրօշակներ ձեռքերին թափօրի են դուրս գալիս: Տեղի են ունենում լուսավառութիւններ. գաւառներից անթիւ հեռագիրներ են թափուած. Մեծ-Եպարքոսը այցելութիւն է տալիս Պատրիարքարաններին, յոյն տղաները դասինեպակներով զարդարուած՝ յոյն մի բանաստեղծի յօրինած երգն են երգում և Միահաղին փառաբանում, խաչն ու ծափիկը իրարու են համբուրում, գիրկընկաւում են, ուրախութեան, ցնծութեան արցունքները ընդհանուր են...

Դեսպանաժողովը ցրուած էր: Սահմանադրական ցոյցերը ամբողջին զոհացում տուած լինելով՝ ընդհանուր տրամադրութիւն էր ստեղծուել վերադառնալ նախկին սովորութիւններին և բարբերին: Միհհատ փաշան այդ ժամանակ յառաջ է մղում Դահլիճի (Cabinet) խնդիրը՝ Յունուար 30-ին նա գրում է.

Արքայ,

«Սահմանադրութիւնը հռչակելով՝ մեր միակ նպատակն էր բացարձակ իշխանութիւնը տալալը, Ձեր Վեհափառութեան ցոյց տալ իր իրաւունքներն ու պարտքերը, որոշել և հաստատել նախարարներին, վերջապէս աղգին ապահովել կատարեալ ազատութիւն և երկիրը բարձրացնել միանուագ ջանքով: Հակառակ միւս Հատար-Հիւսնայունների տրամադրութեան — որոնք երեսուն տարիներից ի վեր տրուած են —

նոր Հատար պէտք չէ որ մեռեալ տառ մնայ. նա պէտք է ամբողջութեամբ իրագործուի՝ հակառակ այժմեան տագնապին, որովհետև Սահմանադրութիւնը հռչակելով՝ մենք ո՛չ ուղեցինք Արևելեան Խնդրոյն լուծում տալ և ո՛չ էլ ուղեցինք պարզ ցոյց անել եւրոպային՝ որ մեզ հակառակ է՝ սրպէսզի նրա համակրանքը դէպի մեզ գրաւենք:

«Ես խորին յարգանք եմ տածում դէպի Ձեր վեհափառութիւնը, բայց ես պէտք է հրաժարուիմ, Արքայ, Ձեր հրամաններին հնազանդելու ամէն անգամ, որ չեն համաձայնիլ աղգի շահերին: Ես երկնալ եմ կրում իմ խղճիս խայթիկ, որին երգում եմ իմ բոլոր գործերս յարմարեցնել, ինչոր կարող է ապահովել Հայրենիքի փրկութիւնն ու բարգաւաճումը:

«Ահաւասիկ շուտով կլրանայ ինն օր, Արքայ, որ Դուք զանց էք աւնում իմ խնդրանքներս կատարելու: Դուք մերժում էք երկրի երջանկութեան համար եղող անհրաժեշտ օրէնքները վաւերացնել, առանց որոնց, սակայն, մեր ձեռնարկը անպատու պիտի մնայ: Երբ Ձեր նախարարները ջանք են թափում, մեծ դժուարութեամբ, կառավարական շէնքը վերանորոգելու, որ հաղիւ կարողացաւ աւերումից ազատուիլ, կարող եմ ասել, որ Ձեր Վեհափառութիւնը ջանք է անում այն քանդելու:»

Միահաղը ձերբակալուած, արքայուած է որպէս «գաւազիր»: Գործակովը յունուարի 31-ին, 1877, բաց է թողնում մի շրջաբերական, որով Ռուսիան պետութիւններին առաջարկում է հաւաքական միջամտութիւն, եթէ ո՛չ ինքը միայն պիտի կարգադրէ ամէն ինչ: Իգնատիէվ գորավարը եւրոպական դահլիճներին այցելելով յայտարարում է, որ Դուռը առաջինը անարգած լինելով Պարթիզի դաշնադրութիւնը, Թուրքիայի անկախութիւնը և ամբողջութիւնը այսուհետև անխնայ բաւեր են: Անգլիան վարանման մէջ է ընկնում, նրան մասնաւորապէս սիրաշահելու համար՝ Աբդուլ-Համիդը մարտ 19-ին, 1876, Պարլամենտը բաց է անում հեռեկալ գահաճառով.

«Պարոն Տերակուտականներ,

«Պարոն երեսփոխաններ,

«Չափազանց մեծ գոհունակութեամբ է, որ բաց եմ անում կայսրութեան Պարլամենտը, որ այսօր առաջին անգամ լինելով գումարուած է: Դուք դիտէք որ պետութեանց և ժողովրդների մեծութիւնն ու զօրութիւնը յնուած է արդարութեան վրայ...

«Քաղաքակրթուած պետութիւնների ձեռք բերած յառաջադիմութիւնը, նրանց ունեցած ապահովութիւնը և հարստութիւնը պատու են ամէնքի մասնակցութեամբ օրէնքներ հաստատելու և ընդհանրական գործերը կառավարելուն մէջ:

«Ես պէտք համարեցի մեզ համար էլ փնտռել յառաջադիմութեան հասնելու միջոցները մեր օրէնդրական սխառեմին իբրեւ հիմք ընդունելով ընդհանուր քուէարկութիւնը, և ահա այս նպատակով է, որ ես հռչակեցի Սահմանադրութիւնը...

«Ներկայ նստաշրջանի ժամանակ դուք շատ ծրագիրների պէտք պիտի ունենաք. — Խորհրդարանի ներքին կանոնադրութիւն, ընտրութեան օրէնք, ընդհանուր օրէնքներ վիլայէթների և գաւառների համար, քաղաքապետական օրէնքներ, դատաստանական օրինագրքեր, դատարանները վերակազմելու համար օրէնքներ, դատաւորների կարգը բարձրացնելու նրանց համար հանգստեան թոշակ կարգադրելու, մամուլի վրայ օրէնք, հաշուակալութեան ատեսանի օրէնք, օրէնք վերջապէս երեւոյց վրայ...

«Իմ յարաբերութիւններս օտար պետութեանց հետ համակուած են միշտ այն բարեկամութեամբ և այն յարգանքով

որոնք իմ կայսրութեան ամենահազարագիւտ աւանդութիւնն են կազմում: Նորին բրիտանական վեհափառութեան կառավարութիւնը, ճիշդնի ածիս առաջ առաջարկած լինելով իմ մայրաքաղաքիս մէջ կօնֆերանս կազմել և միւս պետութիւնները միևնոյն բանը խնդրած լինելով իմ Բարձրագոյն Դուռն Համաձայնեցաւ այդ կօնֆերանսին: Եթէ այդ կօնֆերանսը վերջնական եղբակացութեան չյանդեցաւ, մենք դո՛ւն ցոյց տուինք որ պատրաստ էինք պետութեանց բարեկամութիւններն ու խորհուրդները՝ իրենց կիրառութեան մէջ՝ կանխել, եթէ դրանք կարող են համաձայնիլ դաշինքների, միջազգային իրաւունքների հետ և հրամայական պէտք են մեր դիրքին և մեր իրաւունքներին:»

ԽՈՐՀՐԳԱՐԱՆԻՄ

Օսմանեան Պարլամենտի նախագահն է Ահմէդ Վէֆիկ Էֆէնտին, որ Միջհատի հակառակորդներին է և «վիճաբանութիւնները շատ մեծ եռանդով է վարում, աւելի իր անձնական գաղափարներն է յայտնում, և վիճաբանում ու վիճաբանում: Եկել խօսքով նա ծուռանում է որ «Խորհրդարանի նախագահի դերը կայանում է աւելի նուազապետի՝ քան թէ նուազողի պաշտօնի մէջ»:

Ահմէդ Վէֆիկ Էֆէնտին դիտէ իր հակառակորդներին լուեցնելու ձևը՝

— «Մուսուլն»! (լուեցէ՛ք)

— «Ե՛վէթ, Էֆէնտի, (այո՛ւ Էֆէնտի):

Ժողովուրդը այդ Խորհրդարանը անուանեց՝

« Է՛վէթ Էֆէնտի Ժողով »:

Սակայն փոքրամասնութեան մէջ, մանաւանդ «քրիստոնեայների», կային կարող ճառախօսներ, որոնք յանդուգն կերպով ազատ խօսքեր էին արտասանում:

Գահաճառի մէջ ասուած էր. « Իմ նախորդներս երբեք արգելք չեն եղած խղճի և կրօնքի ազատութեան և այս սկզբունքի մէկ հետևանքով, որ բարձր արդարութիւն է, իմ անձնուէր ժողովուրդներս կարողացած են պահպանել իրենց ազգային յատկանիշը, իրենց լեզուն և իրենց կրօնը... »

ՈՒՂԵՐՁԻ ընթերցման ժամանակ թուրք տեղեկատուն զանց է անում «Լեզու» բառը:

Կ. Պօլսի յոյն երեսփոխանը բողբում է.

— « Մենք չենք կարող թող տալ մէկ բառի զանցառութիւնը, որ առանձնաշնորհումների ամենազրկաւորն է ներկայացնում: Մեզ՝ յոյների համար՝ մեր լեզուն մեր հարստութիւնն է, որամբանութեան հակառակ պիտի լինի և անպակաս զէպի Նորին Վեհափառութիւնը՝ լուծեամբ անցնիլ մի բանի վրայից, որ նոյն ինքն արդէն հաստատեց »:

Նախագահ. — « Այդ չէ ինչիւրը, մենք այստեղ ուրիշ լեզու չենք կարող ճանաչել, բացի թուրքերէնից »:

Երեսփոխանները. — Շատ լաւ, կատարելապէս լաւ: Հայ երեսփոխանը Յոյնի ասածը կրկնում է:

Նախագահ. — Այդ չէ ինչիւրը: Ես արդէն ժողովի գաղափարը պիտի հարցնեմ տեսնելու համար թէ իմիշիս համապատասխան է:

Երեսփոխանները. — Էվէթ Էֆէնտի, Էվէթ Էֆէնտի:

Խորհրդարանին է ներկայացրում Մօնթէնէգրօի խաղաղութեան պայմանները. «քրիստոնեայ» փոքրամասնութիւնը ընդունում է: Արտաքին գործոց նախարարը բացատրում է թէ մերժումը Ռուսաստանի հետ պատերազմ պիտի պատճառէ, թէ Թիւրքիան առանց զաշնակցի է, առանց միջոցի թուրք հայրենասէրները, մանաւանդ Ալեքսանդրները, ոչինչ չեն ուզում լսել:

— « Դուք խօսում եք, ասում է մի քուրդ երեսփոխան, երևմտական դժուարութեանց մասին. ինչպէս ձեզ հաւատալ

այս փարթաւութեանց, այս փաշուն համազգեստների, փառաւոր տների և հարուստ կառքերի հանդէպ: Թըշ-լաւութիւն տեսնելու համար՝ եկէք մեր կողմերը: Ինչպէս մեր այնտեղի մարդիկը՝ ես էլ հին շուրեր ունէի. այստեղ՝ ա՛յսքան փարթաւութեան առաջ՝ ես ամաչեցի և շատ մեծ դժուարութեամբ գնեցի այս զգեստը: Արդ, եթէ հարկաւոր լինի՝ իմ երկրիս փրկութեան համար, որպէսզի ո՛չ որ չմիջամտէ մեր գործերի մէջ, ես կձախեմ այս զգեստը և նորից կհագնեմ իմ հին շուրերս »:

Նախագահը հարց է դնում. « Խորհրդարանը վստահանում է նախարարութեան խելօքութեան և հայրենասիրութեան վրայ, որպէսզի իր բանակցութիւնները շարունակէ Մօնթէնէգրօի հետ »:

Տասնութի երեսփոխաններ՝ Հայ և Յոյն ընդունում են որ բանակցութիւնները շարունակուին:

Մեծամասնութիւնը ամէն տեսակի բանակցութիւն մերժում է:

Կառավարութիւնը յայտարարում է, որ « Իբրեւ չէ Էֆէնտի Էֆէնտի Էֆէնտի »:

Ապրիլ 19-ի շրջաբերականով Բ. Դուռը բողբում է Լօնդօնի մէջ տրուած «առանց իր ճանակցութեան» որոշումների դէմ, որ ցանկանում են իրեն վրայ ծանրացնել՝ «հակառակ Թիւրքիայի անկախութեան»:

Այդ շրջաբերականը ներկայացրում է Խորհրդարանին, որ աճապարում է «իր յարգանքը յայտնել այն իմաստութեան համար, որով այդ շրջաբերականը յղացուած և խմբագրուած էր» և հաստատում է «միաձայն հաւանութեամբ Բարձրագոյն Դրան որոշումը, որովհետեւ նա բնատրութիւն ունի ամրացնելու կայսերական կառավարութեան իրաւունքներն և անձեռնմխելիութիւնը, մի բան՝ որ կայսրութեան բոլոր հաւատարմ հղատակների փափաքն է»:

Խորհրդարանի մէջ վիճաբանութեան նիւթն է «Էվէթ Էֆէնտի Էֆէնտի»: Խօսւում է տեղական խորհրդների կազմակերպութեան մասին:

Ամէն մէկ խորհրդի մէջ, ասում է նախագիծը, վեց երեսփոխան պիտի լինի, որոնց երեքը խրամ, իսկ երեքը ոչ-խրամ:

Նախագիծը իրաւմունքն տալիս է մեծամասնութիւն, քանի որ պետական տեղական պաշտօնեաները իրաւունք պիտի ունենան նիստերին մասնակցելու:

Քրիստոնեաները բողբում են, ասելով որ բոլոր հղատակները, առանց խտրութեան, ըստ սահմանադրութեան, համահաւասար իրաւունքներ ունին. և քանի որ խորհրդներից դուրս են մնում քրիստոնեայ կրօնական պետերը, խնդրում են որ, ուրեմն, մերժուին նաև Ք-ֆ-է-է-է՛րը՝ պետ մահ-մեղական հասարակութեան:

«Դիտեցէք, ասում է նախագահը, որ Ք-ֆ-է-է-է կրօնական յատկութիւն չունի, թէպէտ այդ սխալ գաղափարը շատ տարածուած է, նա Ք-ֆ-է-է-է է, այսինքն օրէնքի ներկայացուցիչը»:

Եւ կառավարական նախագիծը քուէարկում է:

Խորհրդարանի վիճաբանութեան առարկան է բիւռջէն: Հարկաւոր է հինգ միլիոն ոսկի Ռուսաց դէմ պատերազմի երթալու համար:

Ընդհանուր յոյսն է որ Լօնդօնի բանկերը չպիտի մերժեն «խորհրդարանական» փոխառութիւնը: Ընտրուած է մի Յանձնախումբ՝ տասնութէկ անդամից բաղկացած — չորս մահմեդական և եօթը քրիստոնեայ — դրամ գտնելու համար: Եւ որովհետեւ անգլիացիները մերժում են, քուէարկում

է Բ. Բ. փոխառութիւն անել երկրի մէջ, — կալուածատէրերի և վաճառականների հեղափոխութիւն 10 0/0-ը և առձեռնաբար երկու ամսականը առնել . . .

Փոխառութիւնը քուէարկութեամբ յետոյ՝ Խորհրդարանը լուծուած է (յուլիս, 1877) :

“Վերագործէք ձեր գաւառները, ստուծ է նախագահը, և այնտեղ պատրաստեցէք ընտրութիւնները, որպէսզի խեղճի և երկրի պէտքերին համապատասխան երեսփոխաններ ուղարկէք” :

* * *

Այս առաջին “պարլամենտը”, հակառակ իր տկարութեան, ցոյց էր տուել, որ քրիստոնեաների և մահճակալականների միջև ծիծառները և համերաշխութիւնը անկարելի չէր թի կարգ ընդհանուր խնդիրների մասին :

* * *

ՆՈՐ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԸ

Խորհրդարանը նորից բացուած է՝ համաձայն “տաճառակեայ” թի հրահանգի :

Ընդլիմադիր տարրը այս անգամ աւելի ուժեղ է .

ԳՆԱՃԱՆՈՒՐ կոչ է անում բոլոր հպատակներին համերաշխել “կայսրութեան իրաւունքները պահպանելու համար” և նորից կրկնում է թէ կայսրութեան փրկութիւնը “Սահմանադրութեան կիրառութեան” մէջն է կայանում :

Գտնուած են յանդուգն երեսփոխաններ, որոնք պահանջում են որ “պարլամենտական վերահսկողութիւն լինի Ֆինանսների վրայ”, ծանաւոր միջոցներ ձեռք առնուին զեղծարարների, անկարող պաշտօնեաների և կաշառակեր դատարանների դէմ, որպէսզի “տիրող ընթիմի անսովորութիւնները դուրս գան” : — “Իմ վիլայէթիւս մէջ, ասում է թի երեսփոխան, ոտախնայները կողոպտում են ժողովրդին, դատարանների պաշտօնեաները պահետիկ դրամ գրանցները գողանում են և ստորադասները ամեն տեսակ ծեծ ու չարճարանք են տալիս ժողովրդին” :

* * *

Մի քանի թուրք ազգամուրներ ուղում են ժխտել, կամ ներել բուլղարական խփոթութիւնները : Մի երեսփոխան ասում է. “Իրողութիւնները աւելի քան ակնյայտնի են, աւերակները դեռ մնացած են, վիականները դեռ այնտեղ են . կառավարութիւնը անմիջական քննութիւն խնդրեք, ինչպէս և յանցաւորներին” պատիժ :

* * *

Մի խումբ երեսփոխաններ պահանջում են հինգ նախարարների հետացումը, որոնց մէջն են Տաճառ Մահմուտ Ձէլալէտաօն և երկու Սայիանները . պահանջում են նաև դատաւարութիւնը ամէն նրանց, “որոնք” Կայսրութեան աւերումը արագացրել են և պատերազմի ժամանակ իրենց պարտականութեան մէջ թերացել ” (1) :

* * *

Խորհրդարանի մէջ ընդլիմադիր մասը իր ձայնը հետզհետեւ աւելի է բարձրացնում : 1877-ի դեկտեմբերից մինչև 1878-ի յունիսիսին Խորհրդարանը շահեկան պայքարի մրցարան է դառնում : Պաշտօնը այդ բոլորը լռելեայն ասում է, որովհետև անհրաժեշտ է Սահմանադրական արտաքին երկույթը պահել, քանի որ Ազգական իր բարեկամութիւնը միայն այդ պատճառով էր շուայում թիւրքիային :

1) Ընդհանուր զրոյց կար, թէ թուրք հրամանատարները և բարձր աստիճանաւորները կաշառուել են աւանդից և այդ պատճառով էլ տեղի են ունենում թրքական պարտութիւնները :

* * *

1878 թիւոր. 3-ին Սուլթանը ջնջում է Մեծ-վեզիրութեան պաշտօնը և նրա տեղ դնում է Առաջին նախարարը . . . ինչպէս Եւրոպայի մէջ :

Այդ Առաջին նախարարը լինում է Ահմեդ Վեֆիկ փաշան, որ Առաջին Խորհրդարանի նախագահն էր : Սա նոր Խորհրդարան եկա՝ յայտարարեց թէ .

“Սուլթանը անկեղծաբար յանկանում է Սահմանադրութիւնը պահել, և այդ պատճառով է, որ նա իր առանձնաշնորհութիւններից մէկը դնեց, Մեծ-վեզիրութեան պաշտօնը ջնջելով : Նոր նախարարները միայն մէկ նպատակ պիտի ունենան, որ է՝ Կայսրութեան փրկութիւնը և յառաջակցութիւնը : Նրանք միշտ Խորհրդարանի տրամադրութեան տակ պիտի լինին, բայց խնդրում են ներողամտ լինել, եթէ ներկայ դժուար պարագաներում փոխանակ իրենք գալու ներկայացուցիչներ են ուղարկում” :

Խօսք է լինում Հոսէ-Կալաթեան Կալէթի մէջ ընդլիմադրական ոգի ներմուծել : Պարագլուխներից մէկը նկատել է տալիս, որ միայն Խորհրդարանը իրաւունք ունի այդ կարգի կարևոր փոփոխութիւններն անելու : Եւ որովհետև նախապահ է և մեծամասնութիւնը զայրացած ուզում են այդ “Կալէթ” մարդու ձայնը խեղդել, նա ասում է. “Դուք անդադար խօսում էք ձեր յարգանքի մասին դէպի Սահմանադրութիւնը, յարգեցէք, ուրեմն, և՛ ձեր պատուութիւնը, որովհետև այս բոլորն մենք ենք որ Սահմանադրութիւնը պաշտպանում ենք և դուք էք՝ որ պղծում էք” :

* * *

Ռուսական յայթիական բանակները առաջ են արշաւում : Ռուսները համաձայնում են Կազանլըքի և Ադրիանուպոլսոյ (31 յուն.) սկզբնական համաձայնութեան : Աստուրիան առաջարկում է Վիեննայի մէջ դեսպանաժողով գումարել՝ Պարզիկ զաշնադրութիւնը ստորագրող պետութեանց ներկայացուցիչներից, “որպէսզի ապագայ ռուս-թրքական համաձայնութիւնը կարելի լինի ներդաշնակել Թիւրքիայի նախկին դաշնադրութիւնների հետ” :

Անգլիան իր նաւատորմին է ուղարկում Մարմարայի ծովը :

Արդ-իւլ-Համիդը այլևս ներքին բարենորոգումների պէտքը չի զգում, նա իր յոյսը դնում է պետութիւնների հակաշահութեան վրայ և այդպիսով ուզում է ամէն դժուարութիւնից դուրս գալ :

Փետրուարի 12-ին Սուլթանը կազմում է Մեծ դիւան : Արդի և նախկին նախարարների հետ միասին հրաւիրում են Խորհրդարանի հինգ անդամներ էլ — նախագահը, երկու փոխ-նախագահները, մին մահճակալական ժողովրդից՝ Ահմեդ Էֆենդի և մէկ էլ հրէայ : Սուլթանի միացն է կոտորեալ վաւերացումն ստանալ ապագային առնուելիք բոլոր սրտումների մասին՝ Անգլիայից և կամ Ռուսաց արուելքների նկատմամբ : Բայց նա ժողովրդական անկեղծութիւնը դեռ դէմ առ դէմ չէր տեսած : Մինչ բոլոր միւսները խանդհում են Նորին Վեհափառութեան ամէն բաղձնաքների առաջ, Ահմեդ Էֆենդին՝ կտաւի վաճառականների պետը՝ “անպատկառ” կերպով ասում է. “Դուք ձեր գաղափարը շատ ուշ էք հարցնում : Մեր խորհուրդները հարցնելու էիք լրջօրէն՝ երբ դեռ կարելի էր չարիքից խոյս տալ : Խորհրդարանը բոլորովին մեթմում է իր վրայ տուել թի դուրսեան պատասխանատուութիւն որ ստեղծուած է իրենից դուրս : Բայց դրանից՝ ընտել կարեւորութիւն չտուին իր խորհրդներին . իր որոշումներից և ո՛չ մին պորձադրուեցաւ : Եւ կրկնում եմ, նա մեթմում է ամենայն պատասխանատուութիւն՝ այժմեան ստեղծուած զմբախտութիւնների առթիւ” :

ՍՈՒԼԹԱՆԸ ԽԵԼՔԻ Է ԳԱԼԻՍ

Սուլթանը այլևս չի կարողանում իր բարկութիւնը գտել։ «Նա սխալ ճանապարհի մէջ էի ծառայում, առում է նա, երբ ուզում էի հօրս՝ Աբդուլ-Մեջիդին նմանիլ, որ ուղեց բարենորոգումներ ներմուծել և ազատական հաստատութիւններ հիմնել։ Նա պիտի բարեւ լի՞նք ձեռն հօրս (պապիս)՝ Սուլթան Մահմուտի շաղկով։ Նա էլ նրա պէս հիմա հասկանում եմ թէ միայն բռնութեամբ կարելի է քաղեցնել տալ այն ժողովրդներին, որոնց սուհաբանութիւնը Աստուած ինձ է յանձնել»։

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆԸ

Ռուսաստանի հետ յարաբերութիւնները վերահաստատուում են։ Ռուսիայի նոր դորձակատարը՝ Օնուխիստ նկատողութիւն է անում Թուրքիայի Սահմանադրութեան մասին...

ԽՈՐՀՐԳԱՐԱՆԻ ԼՈՒԾՈՒՄԸ

Վերջապէս՝ 1878-ի փետր. 14-ին՝ Առաջին Նախարարը Խորհրդարան է գալիս և կարգում կայսերական հրովարտակը, որով Խորհրդարանը անորոշ ժամանակով լուծուում ու ճանապարհ էր դրուում...

ՎԵՐՋԱՐԱՆ

Նա 1878-ից մինչև 1908-ը, երեսուն տարի շարունակ, «Սահմանադրութիւն» բառը արտասանելը քրէական մեծ յանցանք էր համարում և հեղինակները իրենց գործած «ոճիր»-ը քաւում էին կա՛մ կախաղաններով վրայ, կա՛մ խաւարոջին բռնաբերում, կա՛մ աքսորավայրերում և կա՛մ Մարմարայի ծովափնային տարածքում։

Սա երեսուն ու երկու տարի առաջ էր։

ՆՁՐԱԿԱՏՈՒԹԻՒՆ

Պատմական այդ էջերից արտայայտուում են հետեւեալ իրողութիւնները.

Ա) Սուլթան Համիդը «Սահմանադրութեան» սրբ-տով չարած չէր, նա սկզբում սահմանադրութեան երդուելը միջոց դարձրեց Գահը ձեռք բերելու և յետոյ՝ բարդուած քաղաքական դժուարութիւնների առաջն առնելու։ Եթէ առաջինի մէջ յաջողուեց, երկրորդի մէջ՝ բնաւ երբեք։

Բ) «Սահմանադրութիւնը» վիժեց, որովհետև Կեդրոնական Իշխանութիւնը շատ զօրեղ էր։ Սուլթանը աստիճանաբար ամէն ինչ իր ձեռքն առաւ։ Նա իր ժամանակին Սահմանադրականների ամենամեծ սխալը այն եղաւ, որ նրանք օր առաջ չաշխատեցին Կեդրոնական Իշխանութիւնը թուլացնել, նրա վարկը ձգել և ամէն տեսակէտով անդամաւորուել, — դա է՛ն կարեւոր սխալն էր՝ որ գործուեցաւ ժամանակին։ Փոխանակ դրան՝ մենք տեսնում ենք որ «ազատամիտ», «սահմանադրական» կարծուածներն իսկ օրէնքը, «Հիմնական օրէնք»-ը անեղծ և իր զօրութեան մէջ թողնելով՝ երեսօյնի պէս խաբւում են Սուլթանի երկդիմի, մեղրածորան բաւերից և ընկնում են նրա կանխապէս մտածած ցանցերի մէջ։ Սուլթանը սկզբից ի վեր բաւականին զօրեղ փաստեր էր տուած իր անուղղամտութեանը, առաջին վաղրկեանից իսկ նա ոտքի տակ էր առել իր տուած խոստումները. իրեն սահմանադրական յայտարարելով հանդերձ՝ սահմանադրական արքայի վերաբերեալ տողերը ամենայն համարձակութեամբ ջնջում է և «սահմանադրական», «ազատամիտ» կոչուած մարդիկները այդ սուրբութիւնից չեն օգտուում ո՛չ միայն արքային ուղղութեան հրաւիրելու, այլև նրա իշխանութիւնը թուլացնելու, և ահա հէնց այդ թուլութիւնից էլ օգտուեց Սուլթան Համիդը, — կործանեց իր հակառակորդներին և հաստատեց միահեծան այն իշխանութիւնը, որ 32 տարուց

աւելի վարեց և երկիրը սրի ու աւերածութեան մատնեց։ Պատմական այս դասը չպէտք է մոռանալ, որովհետև շատ ցայտուն կերպով նա իր տեղն ունի բռնած ժամանակակից պատմութեան մէջ։

Գ) Սուլթանը մի անգամ որոշած լինելով իր վզին փաթաթած «սահմանադրութիւնից» ազատուել՝ դիմում է մի ուրիշ մաքրավէլական միջոցի էլ, — դա արտաքին խնդիրներն են։ Պետական կեանքի մէջ արտաքին և ներքին խնդիրները անանցանելի պատնէշներով իրարուց չեն զատուած, նրանք իրարու շարունակութիւն են կազմում և մէկը միւսի վրայ զրականապէս և զօրեղ կերպով ազդում։ Այդպէս էլ եղաւ այդ օրերում։ Բօսնիա-Հերցեգովինայի ապստամբութեան, բուլղարական կոտորածների, սերբիական և ռուսական պատերազմների խնդիրներ կային, — այդ բոլորից նա օգտուում էր սահմանադրական իշխման թուլ կողմերը ցոյց տալու, իսկ բացարձակապետութեան՝ առաւելութիւնները, և որոշեալ յատակագծով ընթանալով՝ «Սահմանադրութեան» վարկը այնպէս է կոտրում, որ երբ ջնջուելու ընկնէ է գալիս՝ ո՛չ ոք ձայն անգամ չի հանում։ Սուլթանը գուցէ այնքան շուտ չկարողանար իր թէօկրատական բացարձակապետութիւնը վերահաստատել, և նոյն իսկ «խորհրդակցական» մի պարլամենտ աւերող համարել չտար Թիւրքիային, եթէ արտաքին խնդիրները իրեն օգնութեան չկանչէր և ճարպիկ կերպով նրանցից չօգտուէր։ Այս էլ մի ուրիշ խրատական դաս է, որ երբեք աչքից բաց չպիտի թողնել։

Դ) Որպէսզէն շօշափելի կերպով ցոյց տալ «խորհրդակցական» պարլամենտի անպէտք լինելը և նրա նոյն իսկ վնասակարութիւնը թուրք և միւսլիման տարրի համար, սուլթանը մի կողմից հաւասարութիւն, ազատութիւն, եղբայրութիւն, արդարութիւն է գոռում. միւս կողմից՝ ո՛չ միայն ձեռքի տակից, այլ ակնյայտի կերպով թուրք և միւսլիման տարրի ազգայնական բնազդներն է գրգռում և «քրիստոնէայ», «ռայետ» պատգամաւորների ամենափոքր համարձակախօսութիւնից օգտուում է «խլամ» տարրին ցոյց տալու, թէ իրենք քաղաքականապէս և ընկերականապէս այլևս ՏԻՐՈՂ, ՏԱՐՐ չեն հանդիսանալ, եթէ այդ բաւերը ճշմարտօրէն գործադրութեան մէջ մտնեն և իրականութիւն դառնան։ Ազգայնականութիւնը (նացիօնալիզմ) մի ուրիշ տարր է եղել, որ օգնութիւն է տուել Սուլթանին իր հակասահմանադրական նպատակներին հասնելու, — նա դրանով շոյել է մահմեդական ամբողջ ամենապաշտօն ջիդերը։

Ե) Հակառակ ընդերկրեայ ամէն ջանքերին՝ «Պարլամենտ»-ի ծոցի մէջ դարձեալ որոշ աստիճանով պատկերանում է հարստահարուող, գովուող, անխնայ շահագործուող ժողովուրդը՝ առանց լեզուի և ժողովրդի ներկայացուցիչները — ինչքան էլ սահմանափակ քուէով որ ներկայացած էին — տեսել են թէ իրենք՝ հայեր, թուրքեր, քուրդեր, յոյներ՝ միասնաբար շահեւ ունին ընդդէմ այն կեդրոնական իշխանութեան, որ բոլորին էլ ուստի է և որը ուստիւ այդ գործողութեան և եղանակների մէջ խտրութիւն չէր դնում՝ ռայետի և ոչ-ռայետի միջև։ Որքան որ զատակարգային դիտակցութիւնը սողմնալին է եղած, այնուամենայնիւ նա որոշ ընդհանրում և որոշ հարցերի

առթիւ երեւան է եկած և ցոյց տուած թէ նա ի՞նչ մեծ արդիւնքներ կարող էր տալ, եթէ աւելի գիտակցօրէն և աւելի լայն ծաւալով առաջ եկած լինէր։ Ուր կայ դասակարգ — և նա կայ՝ ուր ընկերութիւն կայ — այնտեղ անպատճառ դասակարգային գիտակցութիւն պէտք է յառաջ բերել և դասակարգային հողի վրայ էլ կանգնել. այդպիսի ուղղութեամբ մղուած պայքարներն են, որ որոշ, զրական ու տեական արդիւնք են յառաջացրել, այսպէս է ասում յառաջագիտ մագիւղի քաղաքական կեանքի պատմութիւնը։ Բուրժուազիան՝ անուակղերական դասակարգի դէմ. պրօլետարիատ, աշխատաւոր, գործաւոր, արհեստաւոր, հողագործներ և փոքր հողատէրեր՝ բուրժուազիայի և ազնուա-եկեղեցական դասակարգերի դէմ, — սա է եղել պատմական շարժումների փիլիսոփայութիւնը։ Դասակարգ եղած տեղը՝ դասակարգային հողի վրայ չկանգնելը և պայքար չբարձրելը աղէտալի է եղել և պատմական մեծ սխալների տեղի տուել, — այդպէս է եղած և՛ այն օրերում՝ որի մասին է մեր խօսքը։

2) Պատմութեան մէջ, դասակարգերի կռուի մէջ՝ ուղում ենք ասել, խոստում, ձեւակերպական օրէնքներ՝ դրանք որեւէ նշանակութիւն չեն կարող ունենալ յարատեւութեան և արդիւնաւէտութեան տեսակէտից։ Խոստում, օրէնք՝ դրանք այնքան նշանակութիւն ունին, որքան որ նրանց իրականացման և յարատեւման պայմանները հաստատուն կերպով երաշխաւորուած են։ Սուլթանը տալիս է առատ շրջուցիչ խօսքեր և խոստումներ, նա չի վստահում նոյն իսկ օրէնքներ, բայց ժամանակի « աղատամիտ », « սահմանադրական » տարրերը մոռացել էին ձեռք բերել, իրենց տիրապետութեան տակ ունենալ էին ամենանշանաւորը, որ այդպիսի բոլորներում միայն կարող է իրական նշանակութիւն ունենալ, — այն է՝ հակաշէյխը՝ երաշխաւորութիւնը, որով արդարեւ խոստումը կմնայ խոստում և օրէնքը՝ օրէնքը, ու այդ բոլորը իրական կեանքի բաժինը կկազմեն. — եթէ ո՛չ, շատ դիւրին է խօսքը և օրէնքը ժամանակաւոր յաջողութիւն և ներկայացուած դժուարութիւններից դուրս գալու միջոց դարձնել ու մի անգամ ճանապարհը հարթուած՝ այնուհետեւ երէկուան տուածը այսօր ոտքի տակ առնել և նոյն իսկ փոստել թէ այդպէս անելն էր օգտակարը։

Սուլթան Համիդը եղակի վարպետ է եղել այդ խաղերի մէջ։

Ե) Դիտելիք մէկ կէտն էլ այն է, որ ինչպէս Սուլթան Համիդը, նոյնպէս և ժամանակի շատ « ազատամիտ »ները մինչև իրենց ուղն ու ծուծը եղած են թունդ ազգայնականներ (նացիօնալիստներ) և՛ բացի դրանից՝ արտաքին քաղաքականութեան նկատմամբ ներսեր բոլորն էլ նոյն հայեացքներն են ունեցած, — մասնաւորապէս ինչոր վերաբերում էր Սերբիային, Մօնթենէգրօյին և Բուլղարական կոտորածներին։

Ը) Նկատողութեան առնելիք մի ուրիշ հետաքրքիր երևոյթ էլ որ կայ, — դա փոքրամասնութեան և մեծամասնութեան յարաբերութիւնն է։ Պարլամենտարիզմի թերութիւններից մէկն էլ այն է, որ փոքրամասնութեան ձայնը յաճախ խեղդում է։ Այս դէպքում մեծամասնութեան քուէն է, որ տեսականապէս շարունակում է եաթաղանի թէօրիան։ Կառավարութիւնները և տիրող տարրերը աշխատում են պարլամենտի մէջ մեծամասնութիւն գոյացնել, որպէսզի այդ կերպով

իրենց տիրապետութիւնը և շահերը ապահովեն։ Բայց այդպէս անողները մոռանում են պատմութիւնը։ Մեծամասնութեան քուէն կարող է փոքրամասնութեան ձայնը խեղդել, այսինքն յարուցուած և իրենց շահերին ներհակ նկատուած խնդիրների վճռուելը յետաձգել, բայց դա չի նշանակիլ խնդիրները վճռել։ Եւ ի՞նչ է լինում զրա հետեանքը, — այն՝ որ փոքրամասնութիւնը այնուհետեւ աշխատում է գտնել այլ ուղիներ և նրանցով ընթանալ իր ձայնը լսեցնելու և իր իրաւունքները յարգուած ու գործադրուած տեսնելու համար։

Բօսնիա-Հերցեգովինայի ապստամբութեան, բուլղարական կոտորածի խնդիրներ կալին մէջտեղ։ « Սահմանադրական կառավարութիւնը », մեծամասնութեան քղանցքի տակ, խեղդեց փոքրամասնութեան ձայնը և անցկացրեց իր ցանկութիւնները։ Խօսելով պարլամենտական լեզուով՝ փոքրամասնութիւնը որ արդարութիւն և ուղիւ լուծում էր պահանջում, — յաղթուեց։ Բայց յաղթուեց։ Պատմութիւնը այսօր ասում է, որ իսկական պարտութիւն կրողը եղաւ մեծամասնութիւնը, իմա՝ ժամանակի կառավարութիւնը, որովհետեւ Բօսնիայի-Հերցեգովինայի և Բուլղարիայի խնդիրները իր տուած որոշման տակ չմնացին մինչև վերջ. նրանք բռնեցին մի ուրիշ ուղի, որ իրերի ընթացքը բնական և անհրաժեշտ էին դարձրել։ Նոյնը կարելի է ասել և՛ ներքին շատ խնդիրների նկատմամբ, որ ժամանակի կառավարութիւնը վճռուած համարեց, մեծամասնութեան քուէի վրայ կրթնելով, բայց այնպէս եղաւ։

Ներկայ օրերի մէջ՝ ապահովաբար քայլելու և պատմական խնդիրներին յաջողութեամբ դիմադրաւոր համար՝ անհրաժեշտ է « Սահմանական առաջին պարլամենտ »-ի պատմութիւնը երբեք աչքից բաց չթողնել։ Պատմութիւնից չեն օգտուած միայն պատմութիւն չունեցող ժողովուրդները. մինչդեռ պատմութիւնը հասունացած ժողովուրդների համար մի դպրոց է։

Եւ մի երկրի առաքինի քաղաքացին նա է, որ անցեալի մէջ եղած, կատարուած սխալները մատնանիշ է անում, քննութեան ենթարկում և այդ կերպով երևան բերում իր երկրի մէջ գոյութիւն ունեցող վերքերը ու նրանց պատճառները, — բուժումը այդ գնով միայն կարելի է անել, երբ, մանաւանդ, սխալների առաջ դրում է ուղիղը, ճշմարիտը, այն՝ ինչոր համապատասխան և անյետաձգելի է իր երկրին և այն ժողովրդին, որի անունով և՛ որի համար որ նա խօսում, գործում է։

Մ. Ս.—Գ.

ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ գանձարանում ստացուած են հետևեալ գումարները.

ԿԱԼԱՅԻ	Մ-դէս.	270	Քր.
ՊՈՒՆՔԻՇԻ	"	670	"
ՄԵՃԻՏԻՔԻ	"	75	"
ՔԵՕՍՏԵՆՔԻ	"	310	"
ՍՈՒԼԻՍՏԻ	"	460	"
ՓԱՐԻՉ մի քարեկամից		1000	"

(Շարունակել)

ՄԵՐ ՀԱՍՑԷՆ Է M. BELLART — 24, Avenue du Parc de Montsouris 24, PARIS (France)

Imprimeur-Gérant EMILE LEBÉE